JOURNAL OF MANUSCRIPT STUDIES

Vol. XXXVI

Oriental Research Institute and Manuscripts Library
University of Kerala, Kariavattom,
Thiruvananthapuram

JOURNAL OF MANUSCRIPT STUDIES

Vol. XXXVI 2003-2004

Editor
DR. P. VISALAKSHY

Joint Editor
Smt. R.GIRIJA

Oriental Research Institute and Manuscripts Library
University of Kerala, Kariavattom,
Thiruvananthapuram

Journal of Manuscript Studies

Formerly published under the title " Journal of Kerala University Oriental Research Institute and Manuscripts Library"

Edited, printed and published by Dr. P. Visalakshy, Reader in Charge, Oriental Research Institute and Manuscripts Library for the University of Kerala

Printed at : Prasanth Printers, Kazhakuttom.

Price : Rs. 25/-

Articles for publication and books (two copies each) for review may be sent to the Reader in charge of the Institute.

CONTENTS

Statement about the ownership and other particulars of the Journal of Manuscript Studies.

Form IV (See Rule 8)

Place of Publication	:	Kariavattom Thiruvananthapuram
Periodicity of Publication	:	Yearly
Printer, Publisher and Editor	:	Dr. P. Visalakshy
Nationality	:	Indian
Address	:	Reader in Charge, Oriental Research Institute and Manuscripts Library, Kariavattom
Name and address of individuals who own the newspaper and partners or Shareholders holding more than one percent of the total capital	:	University of Kerala, Thiruvananthapuram

I, Dr. P. Visalakshy hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Sd/-
Dr. P. Visalakshy

Kariavattom
29.1.2004

प्रक्रियासर्वस्वम् - संक्षिप्तपरिचयः

प्रो । वासुदेववेङ्कटराजशर्मा

१. उपक्रमः ।

व्याकरणं शब्दानुशासनमित्युच्यते। शब्दानुशासनं च अपशब्देभ्यो विविच्य साधूनां शब्दानां बोधनम् । तच्च प्रकृतिप्रत्यययोः योजनद्वारा साधूनां शब्दनां निष्पादनेन क्रियते। पदं च द्विविधम्, सुबन्तं तिङन्तं चेति । रामेण, रामायेत्यादौ नामपदानामन्ते दृश्यमानानां प्रत्ययानां सुप् इति संज्ञा। अस्ति भवति इत्यादौ क्रियापदानामन्ते विद्यमानानां प्रत्ययानां तिङ् इति संज्ञा । क्वचित् प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा विकारो भवति । स च आदेशः, आगमः, लोपः , द्वित्वमिति चतुर्धा। एकस्य वर्णस्य स्थाने अपरस्य वर्णस्य उच्चारणम् आदेशः । विद्यमानस्य पूर्वं परं वा अपरस्य वर्णस्य योजनम् आगमः । धात्वादिषु पठितस्य वर्णस्य क्वचिददर्शनं लोपः । एकस्यैव वर्णस्य द्विरुच्चारणं द्वित्वम् । एतेषां विधायकानि वाक्यानि व्याकरणशास्त्रे सूत्राणीत्युच्यन्ते। पाणिनीयव्याकरणे ३९८१ सूत्राणि वर्तन्ते । सूत्रेषु क्रियापदं नैव प्रयुज्यते । भवतीति स्यादिति वा अध्याहृत्य व्याख्येयम् । पाणिनिना सूत्राणि एवंक्रमेण पठितानि यथा पूर्वपूर्वसूत्रे विद्यमानानि पदानि उत्तरोत्तरसूत्रे स्वीकर्तुं शक्यन्ते, येन तेषां पुनः पुनरुच्चारणं परिह्रियते । यथा अतो भिस ऐस्, बहुलं छन्दसि, नेदमदसोरकोः टाङसिङसामिनात्स्याः, ङेर्यः, सर्वनाम्नः स्मै, ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ, पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, जसः शी, औङ आपः, नपुंसकाच्च, जश्शसोः शिः, अष्टाभ्य औश्, षड्भ्यो लुक्, स्वमोर्नपुंसकात्, अतोऽम्, अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः (७/१/९/२५) इति सर्वत्र पूर्वसूत्रेभ्यः कश्चिदंशः उत्तरसूत्रेषु अनुवर्तते । तथा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्, मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् इत्यादयोऽपि अष्टाध्याय्याः क्रममाश्रित्यैव प्रवर्तन्ते । पाणिनीयानि सूत्राणि अष्टस्वध्यायेषु विभक्तानि, येन तेषामष्टाध्यायीति संज्ञा लब्धा ।

एकैकस्मिन् अध्याये चत्वारः पादाः वर्तन्ते । पादेषु च क्वचिदल्पसंख्याकानि क्वचित् शतद्वयादप्यधिकानि सूत्राणि वर्तन्ते । पाणिनिना बहवः नूतना उपाया उपज्ञाताः । परस्परलक्ष्यपरिहारेण चरितार्थयोर्द्वयोः सूत्रयोरेकत्र लक्ष्ये संघर्षो भवति चेद्, अष्टाध्यायीक्रमे यत् परं तत् प्रवर्तते इति निश्चितम् । यथा रामेभ्यः इत्यस्य प्रक्रियायाम्, **सुपि च** (७/३/१०२) **बहुवचने झल्येत्** (७/३/१०३) इत्यनयोः प्राप्तौ परं **बहुवचने झल्येत्** इति प्रवर्तते । तथा षष्ठाध्याये केषांचन सूत्राणाम् आभीयम् इति संज्ञां दत्त्वा तत्कृतानां कार्याणां परस्परमसिद्धत्वम् -- अज्ञानं कल्पितम्[1] । तथा, अष्टाध्यायीं सपादसप्ताध्यायीति त्रिपादीति च द्विधा विभज्य सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं कल्पितम् । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वं कल्पितम् । तेन द्वयोः सूत्रयोरेकत्र प्राप्तौ त्रिपादीस्थस्य सूत्रस्य अभावं मत्वा सपादसप्ताध्यायीस्थं सूत्रं प्रवर्तते। सपादसप्ताध्यायीस्थसूत्रस्य निमित्ताभावात् त्रिपादीस्थसूत्रेण कार्ये जाते, तदाश्रित्य पुनः सपादसप्ताध्यायीस्थं सूत्रं न प्रवर्तते । त्रिपादीस्थसूत्राणां विषयेऽपीयमेव गतिः ।

२. व्याख्याप्रणाली

सूत्राणां व्याख्याने उपकारीणि कानिचन सूत्राणि वर्तन्ते । तानि च संज्ञासूत्राणि, परिभाषासूत्राणि, अतिदेशसूत्राणि, अधिकारसूत्राणि चेति चतुर्विधानि ।

१) संज्ञासूत्राणि । पाणिनिना आकारस्य ऐकारस्य औकारस्य च वृद्धिरिति संज्ञा कृता । अकारस्य एकारस्य ओकारस्य च गुण इति संज्ञा कृता । एवं ८० संज्ञा वर्तन्ते । पाणिनिना अक्षरमालाया वर्णा नूतनक्रमेण संस्थाप्य तत्र चतुर्दश व्यञ्जनानि योजितानि । अइउण्,

---

[1] अष्टाध्याय्यां असिद्धवदत्राभात् ६-४-२२ इत्यारभ्य चतुर्थपादे भस्य ६-४-१२९ इत्यधिकृत्य पादसमाप्तिपर्यन्तं यानि कार्याणि विधीयन्ते, तानि सर्वाणि कार्याणि आभीयसंज्ञया व्यवह्रियन्ते । तद्विधायकानि सूत्राणि च आभीयानि ।

ऋलृक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्, लण्, ञमङणनम्, झभञ्, घढधष्, जबगडदश्, खफछठथचटतव्, कपय्, शषसर्, हल्- इति । एतानि चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणीति व्यवह्रियन्ते । एषु अन्त्यानां व्यञ्जनानाम् **इत्** इति संज्ञा । अन्त्येन इत्संज्ञकेन युक्तः आदिः वर्णः मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा - अण् इति अइउ वर्णानाम्, इक् इति इउऋलृवर्णानाम्, एच् इति सन्ध्यक्षराणाम्, यण् इति अन्तःस्थानाम्, शल् इति ऊष्मणाम्, अच् इति स्वराणाम्, हल् इति व्यञ्जनानां च संज्ञा । एवम्, ४१ संज्ञाः पाणिनिना प्रयुक्ताः । एताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन व्यवह्रियन्ते।

२) **सूत्रव्याख्यानिर्णायकानि परिभाषासूत्राणि** । सूत्रार्थबोधने सूत्रव्याख्याने च उपयोगीनि परिभाषा सूत्राणि । यथा **षष्ठी स्थानेयोगा** इति सूत्रम् **इको यणचि** इत्यत्र इक इत्यस्य इकः स्थाने इत्यर्थं बोधयति । **तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य** इति सूत्रम् अचि इत्यस्य अचि परे ततः अव्यववहितपूर्वस्य कार्यं कर्तव्यमित्यर्थं बोधयति । एवम्, **यथासंख्यमनुदेशः समानाम्** इति सूत्रम् इउऋलृवर्णानां स्थाने क्रमेण यरलवर्णा आदेशा भवन्तीति बोधयति। एवमन्या अपि काश्चन परिभाषाः पाणिनिना कथिताः । पाणिनिना साक्षादनुक्ता अपि सूत्रेषु ज्ञापिताः, लोकन्यायात् सिद्धाश्च अधिकशताः परिभाषा बहुभिः संगृहीताः । प्रक्रियासर्वस्वकारस्तावत् एताः परिभाषाः न्यायशब्देन व्यवहरति ।

३) **अतिदेशसूत्राणि** । स्वस्मिन्नविद्यमानानां धर्माणामारोपः अतिदेशः। **स्थानिवदादेश**... इत्यनेन स्थानिनो धर्मा धातुत्वप्रत्ययत्वादयः तदादेशे अतिदिश्यन्ते । एवं कित्वङित्वादयो धर्माः प्रत्ययेष्वतिदिश्यन्ते । पूर्वोक्तः असिद्धत्वारोपोऽपि अतिदेश एव ।

४) **अधिकारसूत्राणि** । येन सूत्रेण स्वतः किमपि न विधीयते, किंतु उत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यर्थमेव यदुच्यते तद् अधिकारसूत्रम् । यथा **एकः पूर्वपरयोः**, **पूर्वत्रासिद्धम्**, **अङ्गस्य**, **पदस्य**-इत्यादीनि ।

३. प्राचीनाः सूत्रव्याख्यातारः ।

सूत्रार्थग्रहणे पूर्वसूत्रादनुवर्तमानानां पदानाम् आवश्यकत्वात् व्याख्यानं विना सूत्रार्थग्रहणं दुश्शकम् । सूत्राणां विमर्शनात्मकं वार्तिकं सूत्रार्थग्रहणे आवश्यकं साहाय्यं न करोति । यद्यपि अधिकपञ्चसहस्राणि वार्तिकानि वर्तन्ते तथापि तैः केवलं १२५० सूत्राण्येव स्पृष्टानि। अन्येषां वार्तिकानि न सन्ति । ततः सूत्रवार्तिकयोः विशकलनात्मकं महाभाष्यं भगवता पतञ्जलिना रचितम् । तदपि सूत्रार्थज्ञानवताम् उपरिचिन्तनायैव उपकरोति । तत्र कः पूर्वपक्षः कः सिद्धान्तः कः अपसिद्धान्तः इति निर्धारणे पण्डितानामपि संमोहो जायते। महाभाष्यस्य प्रदीपव्याख्यानं रचितवतः कैयटस्य, शब्दकौस्तुभव्याख्यानं रचितवतः भट्टोजिदीक्षितस्य, कैयटदीक्षितयो व्याख्यातुः नागेशस्य च मतभेदाः दृश्यन्ते। महाभाष्यस्य व्याख्यात रत्नप्रकाशकारः शिवरामेन्द्रसरस्वती पदे पदे कैयटं खण्डयति । किं च १७०० सूत्राणामेव भाष्यं लभ्यते । पाणिनेः कालः क्रिस्तोः पूर्वं पञ्चम शतकमिति गवेषकैः निश्चितम्। तथा वार्तिककारस्य महाभाष्यकारस्य च कालः यथाक्रमं क्रिस्तोः पूर्वं तृतीयं प्रथमं च शतकमित्यपि निश्चितम् ।

४. अष्टाध्यायीक्रमानुसारिणी व्याख्याप्रणाली ।

इदानीमुपलभ्यमानम् अष्टाध्याय्याः व्याख्या काशिकावृत्तिसंज्ञितं क्रिस्तोरनन्तरं सप्तमशतके वामनजयादित्याभ्य विरचितम् । तत्र सर्वाणि सूत्राणि व्याख्याय उदाहरणानि दत्तानि ।

वृत्तौ भाष्ये तथा धातुनामपारायणादिषु ।
विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसङ्ग्रहः ।।
इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ।।

इति ग्रन्थादौ तत्र प्रतिज्ञातम् । किं तु तस्य सर्वसङ्ग्रहणेच्छया क्वचि काठिन्यं जातम् । **वृद्धिरादैच्** इति प्रथमसूत्रे - वृद्धिशब्दः संज्ञात्वे

विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम् अतद्भावितानां च। तपरकरणमैजर्थम् - तादपि परस्तपरः इति खट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसङ्गनिवृत्तये इति व्याखाय आश्वलायनः, ऐतिकायनः, औपंगवः, औपमन्यवः, शालीयः, मालीयः इति षडुदाहरणानि च दत्तानि। उदाहरणानां व्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकं व्याख्योक्ततद्भा- वितातद्भावितादिपदार्थज्ञानपूर्वकं सूत्रार्थग्रहणं छात्राणां सन्त्रासकमेव। तथा **इको गुणवृद्धी** इति तृतीयस्मिन् सूत्रे गुणः इति वृद्धिरिति च शब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इकः इति पदं योजनीयम् इति वक्तव्ये परिभाषेयं स्थानिनियमार्था। अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते। वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ। वक्ष्यति **सार्वधातुकार्धधातुकयोः, अङ्गस्य**, गुणः इति। स इक एव स्थाने वेदितव्यः। तरति नयति भवति। वृद्धिः खल्वपि अकार्षीत् अहार्षीत् अचैषीत् अनैषीत् अलावीत् अस्तावीत्। यत्र गुणवृद्धी स्वसंज्ञया विधीयेते तत्र इक इत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति, द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। मिदिमृजिपुगन्तलघूपदर्च्छिदृ - शिक्षिप्रक्षुद्रेष्वङ्गेनेग् विशेष्यते। जुसि सार्वधातुकादिगुणेष्विकाङ्गं विशेष्यते। मेद्यते, अबिभयुः। इक इति किम्। आत्सन्ध्यक्षरव्यञ्जनानां मा भूत् । यानम्, ग्लायति, उम्भिता। पुनर्वृद्धिग्रहणं स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम्। इह माभूत्- द्यौः, पन्थाः, सः, इमम्- इति विवरणमुक्तम्। व्याकरणाध्ययनस्यारम्भे अस्य सर्वस्यापि ग्रहणम् अशक्यमेव। किंच, भवतीत्यस्य प्रक्रियायां प्रथमतः भूधातोः **वर्तमाने लट्** इति सूत्रेण लट् विधीयते। **लस्य, तिप्तस्झि....** इति लटः स्थाने ति इत्यादेशो भवति। धातुप्रत्यययोर्मध्ये **कर्तरि शप्** इति सूत्रेण शप् प्रत्ययो भवति। तं निमित्तीकृत्य धातोरूकारस्य **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इति सूत्रेण ओकार आदेशो भवति। **एचोऽयवायावः** इति ओकारस्य अवादेशो भवति। एतानि सूत्राणि चाष्टाध्याय्यां बहुषु स्थलेषु वर्तन्ते। काशिकापठनेन तेषामेकत्रोपस्थितिर्दुर्लभा। तस्मात् काशिकातः व्याकरणाध्ययनम् अत्यन्तं क्लेशावहम्। किं च येषां वैदिकप्रक्रियायां स्वरविधौ वा न तात्पर्यं भाषायामपि सन्धिकारकविभक्त्यर्थ-

समासलकारार्थादिषु क्वचिदेव तात्पर्यं तेषां काशिकातः आवश्यकानां सूत्राणां विविच्य अध्ययनं नैव शक्यम्।

५. प्रक्रियानुसारिणी व्याख्याप्रणाली।

अष्टाध्याय्याः सूत्राणि संज्ञादिविषयानुसारं बहुधा विभज्य एकैकस्मिन् प्रकरणे आवश्यकानि सूत्राणि तत्रानीय पूर्वपूर्वं प्रकरणं यथा उत्तरोत्तरप्रकरणस्य उपकारकं भवति तथा सम्पादयितुं कश्चित् श्रमः कृतः। तस्य प्रथमप्रसवः धर्मकीर्तेः रूपावतारः। तत्र बहूनि सूत्राणि न व्याख्यातानि। स्वरवैदिकप्रकरणं च सर्वथा उपेक्षितम्। ततः चतुर्दशशतके रामचन्द्रेण प्रक्रियाकौमुदी नाम प्रक्रियाग्रन्थो रचितः। स तावत् सिद्धान्तकौमुद्याः आदर्शभूतः । तत्र स्वरवैदिकप्रकरणमपि किञ्चित् स्पष्टम्। तथापि बहूनि सूत्राणि न व्याख्यातानि। ततः षोडशे शतके भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुदी नाम ग्रन्थो विरचितः यत्र अष्टाध्याय्याः सर्वाणि सूत्राणि व्याख्यातानि। स चेदानीं लोके प्रसिद्धं गतः, तत्रत्यानि प्रकरणानि च संस्कृताध्येतारः सर्वेऽपि जानन्ति च।

६. प्रक्रियासर्वस्वम् - रचयिता नारायणभट्टः।

प्रक्रियासर्वस्वाख्यो ग्रन्थः प्रक्रियानुसारिव्याख्याप्रणालीमनुसृत्य विरचितेषु व्याकरणग्रन्थेषु विशिष्यते। अस्य रचयिता भट्टोजिदीक्षितस्य समकालिकः श्रीमद्भागवतसङ्ग्रहात्मकस्य नारयणीयाख्यस्य स्तोत्र-काव्यस्य कर्ता मेल्पुत्तूर्ग्रामाभिजनः नारायणभट्टो नाम महान् वैयाकरणः केरलीयानामभिमा-नभाजनम्। तस्मिन् काले भट्टोजि-दीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदीरचनासंरम्भः केरलेष्वज्ञातः।तस्मात् अम्बरधुनी देशाधिपतिः देवनारायणनामा स्वास्थानपण्डितं नारायणभट्टपादमाहूय

वृत्तौ चारु न रूपसिद्धिकथना रूपावतारे पुनः
कौमुद्यादिषु चात्र सूत्रमखिलं नास्त्येव तस्मात् त्वया।
रूपानीतिसमस्तसूत्रसहितं स्पष्टं मितं प्रक्रिया-

सर्वस्वाभिहितं निबन्धनमिदं कार्यं मदुक्ताध्वना।।१।।[2]

इत्यादिदेश। एवमादिष्टः भट्टपादः तदादेशानुसारं ग्रन्थं निर्माय तस्य प्रक्रियासर्वस्वमिति अन्वर्थं नाम कृतवान्। प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दानां व्युत्पादनं प्रक्रिया। तासां सर्वस्वम्। स्वशब्दः आत्मपर्यायः, अत्र स्वरूपपरः। प्रक्रियाणामशेषस्वरूपमित्यर्थः। तत्प्रतिपादकग्रन्थोऽपि प्रक्रियासर्वस्वमिति व्याख्यातृभिः तस्यार्थः प्रतिपादितः। नारायणभट्टपादः १५६० तमे क्रिस्त्वब्दे जन्म लेभे इति प्रसिद्धम्। तस्य निधनं कदाभूत् इत्यत्र विवदन्ते पण्डिताः। केचित् स ८६ वर्षाणि जीवति स्मेति, अपरे १०६ वर्षाणि जीवति स्मेति च वदन्ति।

७. प्रक्रियासर्वस्वस्य रचनाकालः।

प्रक्रियासर्वस्वस्यारम्भे-

अयमच्युतगुरुकृपया पाणिनिकात्यायनादिकारुण्यात्।
यत्नः फलप्रसूः स्यात् कृतरागरसोऽद्य शब्दमार्गजुषाम्।।[3]

इत्येकः श्लोको दृश्यते । तत्र 'यत्नःफलप्रसूः स्यात्' (१७२३२०१) इति ग्रन्थारम्भकलिदिनसंख्यां 'कृतरागरसोऽद्य' (१७२३२६१), इति ग्रन्थपरिसमाप्ति-कलिदिनसंख्यां च बोधयतीति बहवो मन्यन्ते। तदनुसारं १६१७ तमे क्रिस्त्वब्दे जनवरिमासस्य मध्ये आरभ्य तस्मिन्नेव वर्षे मार्चमासस्य मध्ये षष्ट्या दिवसैः समाप्तिं नीतोऽयं ग्रन्थ इति विश्वसनीयं भवति।

रासविलासविलोलं भजत मुरारेर्मनोरमं रूपम्।
प्रकृतिषु यत्प्रत्ययवत् प्रत्येकं गोपिकासु सम्मिलितम्।।[4]

इति प्रक्रियासर्वस्वस्य मङ्गलपद्यम्। इदं मनोहरं पद्यं श्रुत्वा मुग्धचेताः भट्टोजिदीक्षितः प्रक्रियासर्वस्वकारं दिदृक्षुः केरलान् प्रति

---

[2]. प्रक्रियासर्वस्वम्, गुरुवायूर देवस्वप्रकाशनम् , १९९८ पृ.१

[3] तत्रैव , पृ.२

[4] तत्रैव , पृ.१

प्रस्थितः इति, मध्येमार्गं भट्टपादस्य निधनवृत्तान्तं श्रुत्वा प्रतिनिवृत्त इति च काचित् प्रथा वर्तते।

८. विषयविभागः।

इह संज्ञा परिभाषा सन्धिःकृत्तद्धिताः समासाश्च।
स्त्रीप्रत्ययाः सुबर्थाः सुपां विधिश्चात्मनेपदविभागः।
तिङपि च लार्थविशेषाः सनन्तयङ्यङ्लुकश्च सुब्धातुः।
न्यायो धातुरुणादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशतिः खण्डाः।[५]

इति तदादेशानुसारेण विषयविभागोऽप्यादृतः। प्रक्रियासर्वस्वे प्रथमखण्डे षट्पञ्चाशता सूत्रैः संज्ञाः समाख्याताः। अइउणादीनि चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि प्रस्तुत्य अज्झलादयः एकचत्वारिंशत् प्रत्याहाराश्च कथिताः। ततः परिभाषाखण्डे **इको गुणवृद्धी, षष्ठी स्थानेयोगा** इत्यादयः अष्टादश परिभाषाः वर्णिताः । ततः तृतीयस्मिन् सन्धिखण्डे प्रथमं तुगागमः सुडागमश्च वर्णितः । ततः क्रमेण अच्सन्धिः, प्रकृतिसन्धिः, हल्सन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिः इति पञ्च सन्धयः निरूपिताः। तदनन्तरं चतुर्थखण्डे प्रथमं कृत्प्रत्ययाः निरूपिताः। अथ सुपां प्रातिपदिकाश्रयत्वात् प्रातिपदिकानां च कृत्तद्धितसमासान् विना दुर्लभत्वात् कृदादयस्तावत् कथ्यन्ते इति सङ्गतिश्च दर्शिता। कृत्खण्डे ७२१ सूत्राणि व्याख्यातानि। पश्चात् पञ्चमे खण्डे नामपदात् नामान्तरनिष्पादनार्थं संयोज्यमानाः तद्धिताख्याः प्रत्ययाः निरूपिताः। तत्र अष्टाध्याय्याः चतुर्थे अध्याये विहितानां प्रत्ययानामर्थाः **अपत्यं रक्तयुक्ते च** ... इत्यारभ्य पञ्चभिः श्लोकैः[६], **ठक् स्यात् पूर्वं वहत्यर्थात्...** इत्यादिभिः चतुर्भिः श्लोकैश्च[७] सङ्गृहीताः । पञ्चमाध्यायेऽपि तद्धितप्रत्यया एव विहिताः। तेषामर्थास्तु न सङ्गृहीताः। तद्धितखण्डे अधिकसहस्राणि सूत्राणि व्याख्यातानि

---

[५] तत्रैव , पृ.१
[६] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.१३५
[७] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.२०७

अस्मिन् खण्डे सरस्वतीकण्ठाभरणादुद्धृत्य अपत्यगणाश्च परिगणिताः। षष्ठे समासखण्डे क्रमेण अव्ययीभावः, तत्पुरुषः , बहुव्रीहिः,द्वन्द्वश्च व्याख्याताः। **सह सुपा** इति सूत्रे योगविभागो नोक्तः । ततः सामान्येन समासान्तप्रत्ययाः उक्ताः । विशेषविहिताः समासान्तप्रत्ययास्तु तत्तत्समासविधावेव उक्ताः। एकशेषप्रकरणं तु द्वन्द्वसमासस्य अन्ते योजितम्। ततः षष्ठाध्याये तृतीयपादे उत्तरपदे परतः पूर्वपदस्य विहितानि कार्याणि वर्णितानि। तत्रैव अन्ते षत्वविधिः णत्वविधिश्च प्रतिपादितः। सप्तमे खण्डे स्त्रीप्रत्ययान्तानामपि विभक्तिप्रकृतित्वात् तेऽपि कथ्यन्ते इति प्रतिज्ञाय स्त्रीप्रत्ययाः परिगणिताः।

क्षीणत्वमृदुलत्वादिर्वस्तुष्वपचयो यः
स स्त्रीत्वमिति भाष्योक्तं मृणाल्यादौ स योज्यताम्।।[८]

इति स्त्रीत्वस्य परिचयो दत्तः । अष्टमे खण्डे।

सुपां प्रकृतिभूतेषु ङ्याप्प्रातिपदिकेष्विह।
उक्तेष्वथ सुपो वक्तुं सुबर्थान् ब्रूमहेऽधुना।।[९]

इति कारकसंज्ञाविधानपूर्वकं विभक्त्यर्थो वर्णितः। नवमे खण्डे तु सुब्विधिः प्रतिपादितः। तत्र क्रमेण अजन्तानां हलन्तानां च शब्दानां सुबन्तरूपाणि प्रदर्शितानि। तत्रैवान्ते अव्ययानि च दर्शितानि। एवं सुबन्तप्रक्रियां परिसमाप्य दशमे खण्डे तिङन्तप्रक्रियाम् आरब्धुं प्रथमम् आत्मनेपदविधायकानि परस्मैपदविधायकानि च सूत्राणि व्याख्यातानि। एकादशे खण्डे भ्वादिषु दशसु गणेष्वन्तर्भूताः केचिद्धातवः प्रक्रियानिर्वाहार्थं दर्शिताः । एकादशे खण्डे हेतुमण्णिच् प्रतिपादितः। ततः द्वादशे खण्डे लकाराणामर्थविशेषाः वर्णिताः । ततः चतुर्षु खण्डेषु

---

[८] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.३४२

[९] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.३५५

सन्नन्ताः, यङन्ताः, यङ्लुगन्ताः, सुबन्तप्रकृतिकधातवश्च प्रतिपादिताः । ततः सप्तदशे खण्डे

> बुहूपयुक्ता युक्तौ ये रूपसिद्धावपि क्वचित्।
> तान् न्यायानेकतो वक्ष्ये भोजराजोक्तवर्त्मना।।[१०]

इति पाणिनिना ज्ञापिताः लोकसिद्धाश्च न्यायाः परिभाषापरनामधेया वर्णिताः। ततः अष्टादशे धातुखण्डे माधवीयधातुवृत्त्यनुसारं सर्वे धातवः परिगणिताः। एतेषां धातूनां क्रमेण रूपप्रदर्शनार्थं धातुकाव्यं नाम किञ्चित् काव्यमपि भट्टपादेन विरचितम्। केचन धातवस्तावद् द्वित्रेषु गणेषु पठिताः। तेषां प्रथमोल्लेखने एव ते अन्यत्र यत्र गणेषु पठ्यन्ते इत्यपि दर्शितम्। अन्ते तावत् कल्पद्रुमे पठिताः धातुवृत्तौ अदृष्टाः अपि चतुश्शतपरिमिताः धातवः सङ्गृहीताः। तदनन्तरम् अष्टात्रिंशत् सौत्रा धातवः परिगणिताः। तिङ्खण्डादनन्तरं छान्दसखण्डात् पूर्वम् एकोनविंशे खण्डे उणादिप्रत्यया निरूपिताः ।

> धात्वर्थमाश्रित्य भवन्त्युणादिका उणाद्यधीना निगमेऽपि च स्वराः
> अतः कृदन्तर्गतमप्युणादिकं धातोः परं छान्दसतोऽपरं ब्रुवे।[११]

इति उणादिखण्डस्य तत्र निवेशने उपपत्तिश्च दर्शिता। तत्र पञ्चपाद्यां प्रसिद्धान्युणादिसूत्राणि व्याख्याय, तदनन्तरं **अवतेर्विड्वलोपो दीर्धश्च वा** इत्यादिभिः पञ्चदशभिः सूत्रैरकारादीनां वर्णानां निष्पत्तिप्रकारो वर्णितः[१२] । अन्ते भोजोक्तानि १५३ सूत्राणि च संगृहीतानि[१३]। विंशे छान्दसे खण्डे प्रथममष्टाध्यायीक्रमेण वेदमात्रप्रसिद्धानां शब्दानां प्रक्रियां प्रतिपाद्य, अन्ते प्रकृति- प्रत्यय समासादिस्वरा निरूपिताः। मध्ये फिट्सूत्राणि च व्याख्यातानि।

---

[१०] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.५३८

[११] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.६५४

[१२] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.७३७-३८

[१३] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.७३८-७५१

९. प्रक्रियासर्वस्वस्य निर्माणाय उपयुक्ताः ग्रन्थाः।

वृत्तिं तद्धरदत्तरामविवृती भाष्यादिकं कौमुदीं
तद्व्याख्यामपि धातुवृत्तियुगलं दैवं च कल्पद्रुमम्।
भोजोक्तिद्वयदण्डनाथविवृतीर्भट्ट्यादिकाव्यत्रयं
त्रिस्त्रश्चामरकोशनामविवृतीः संप्रेक्ष्य संक्षिप्यते।।[१४]

इति भट्टपादेनैव निर्दिष्टाः। अत्र वृत्तिः काशिकावृत्तिः, तद्विवृतिपदेन हरदत्तस्य पदमञ्जरी, रामदेवविरचितः वृत्तिप्रदीपश्च ग्राह्यौ। कौमुदी चात्र रामचन्द्रस्य प्रक्रियाकौमुदी, न तु सिद्धान्तकौमुदी। तद्व्याख्या विट्ठल विरचिता प्रसादाख्या। धातुवृत्तियुगलं माधवीया धातुवृत्तिः, क्षीरस्वामिनः क्षीरतरङ्गिणी च। दैवं देव निर्मितम्, कविकल्पद्रुमो बोपदेवकृतः। भोजोक्तिद्वयं सरस्वतीकण्ठाभरणं शृङ्गार प्रकाशश्च। दण्डनाथविरचिता सरस्वतीकण्ठाभरणविवृतिः भट्ट्यादि काव्यत्रयं भट्टिविरचितं रावणवधम्, केरलीयं नारायणस्य सुभद्राहरणं, वासुदेवभट्टस्य वासुदेवविजयश्च। अमरकोश-व्याख्यात्रयं च क्षीरस्वामिनः अमरकोशोद्घाटनम्, सर्वानन्दस्य टीकासर्वस्वं जातवेददीक्षितस्य सुबोधिनी च। एतदतिरिच्य तत्र तत्र बहवो ग्रन्था प्रक्रियासर्वस्वे समुद्धृता दृश्यन्ते।

१०. प्रक्रियासर्वस्वस्य वौशिष्ट्यम्।

१) अनुवृत्त्यादिकथनं विना सूत्रार्थः स्पष्टं विव्रियते।

२) यद्यपि प्रक्रियानिर्वाहार्थम् अष्टाध्याय्याः क्रमो लङ्घितः, तथापि यावच्छक्यं स क्रमः संरक्षितः। तुग्विधिः, सुड्विधिः षत्वविधिः णत्वविधिश्चात्र दृष्टान्तः।

३) वार्तिकानि यथेष्टं परिवर्त्य अवतारयति।

"यथास्थितं वार्तिकभाष्यवाक्यं न वृत्तिकारादिभिरप्युपात्तम्

[१४] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.१३४

सा कौमुदीचार्थत एव वक्ति तथा वदन्तो वयमप्यदोषाः।"[१५]

इति । तत्समर्थयते च।

४) क्वचिदुदाहरणानि मनोहरं वाक्यं रचयन्ति। यथा **एचोऽयवायावः** इति सूत्रस्य क्रमेण दत्तानि 'श्रद्धया विष्णवे गायति स्तावकः' इति चत्वार्युदाहरणानि संहत्य अर्थवद्वाक्यं जनयन्ति।

५) क्वचित् सूत्रार्थस्पष्टीकरणार्थं बहून्युदाहरणानि दीयन्ते। **इष्टादिभ्यश्च** इति सूत्रस्य-

इष्टी सर्वमखे, श्रुती श्रुतिशते, तत्त्वे गृहीत्यर्चिती
गोविन्दे, पठिती तथानुपठिती शास्त्रेषु सर्वेष्वपि।
शत्रौ व्याकुलिती, तथा खलजने दूरं निराकृत्यसौ
मित्रेषूपकृती, विभाति नृपतिर्दीनेषु संरक्षिती।।
आम्नाती निगमे, ग्रहेषु गणिती, धर्मेऽवधारित्यसा-
वाचारे परिरक्षिती, निकथिती, श्रेयःसु नित्यं नृणाम्।
न्यायेष्वप्यवकल्पिती, परिकलित्युच्चैः कलाकौशले
वैद्ये सङ्कलिती, विराजति सुधीरासेविती केशवे।।
अधीती वेदे[१६]

इति च विंशतिरुदाहरणानि प्रदर्शितानि।

६) कवित्वप्रचोदितः क्वचित् उदाहरणानि श्लोकरूपेण ददाति। यत्र विवरणमावश्यकं तत्प्रायेण श्लोकैरेव क्रियते। आहत्य प्रक्रियासर्वस्वे ९१३ श्लोका दृश्यन्ते ।

७) वृत्तिकारादयः पाणिनीयसूत्रैः साधूकर्तुमशक्यान् विश्रामादीन् महाकविप्रयोगान् प्रमादकृतान् मन्यन्ते।

प्रक्रियासर्वस्वकारस्तु-

---

[१५] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.५०४

[१६] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.२५०

विश्रामस्यापशब्दत्वं वृत्त्युक्तं नाद्रियामहे।
मुरारिभवभूत्यादीनप्रमाणीकरोति कः।।[१७]

इति पृष्ट्वा,

दृष्ट्वा शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीसुतः
प्रोचे तस्य तु विच्युतानि कतिचित्कात्यायनः प्रोक्तवान्।
तद्भ्रष्टान्यवदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचित्
लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजादयः।।[१८]

इति तेषामपि साधुत्वं प्रतिपादयति। अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनाख्यं क्रोडपत्रमपि नाराणभट्टपादेन रचितम्।

११ उपसंहारः ।

समकालेभ्यः पण्डितेभ्यः अलब्धाङ्गीकारोऽयं महान् वैयाकरणो नारायणभट्टः संस्कृतवाङ्मये तदानीं स्थिरं पदं न लब्धवान्। इयं च साधारणी शुक् महाकवीनामपि। यदाह भवभूतिः -

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः।
उत्पत्स्यते तु मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी।।[१९] इति

तथा प्रक्रियासर्वस्वकारोऽपि

विद्वांसो विदितं हि सर्वमिति न द्रक्ष्यन्ति, मन्दाः पुनः
प्रारभ्याधिकमार्गदर्शनपरिभ्रान्ता विरंस्यन्ति च।
अन्ये मत्सरिणः कथामपि च नो कुर्युः किमेतैः क्षतं
यन्मद्बुद्धिविशुद्धये नरपतेर्मोदाय चेदं कृतम्।।[२०]

---

[१७] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.१०७
[१८] अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनम् गुरुवायूर देवस्वप्रकाशनम् १९९८ , पृ.६
[१९] मालतीमाधवम्, १.८

इति स्वयं सान्त्वयामास। गाम्भीर्येण सिद्धान्तकौमुद्या समस्य, लालित्येन तामतिशयानस्य च प्रक्रियासर्वस्वस्य विषयेऽद्याप्यस्माभिः पर्याप्ता परिगणना न दत्तेति मन्ये। केरल विश्वविद्यालयस्य प्राच्यग्रन्थगवेषणकेन्द्रेण षष्ट्या वर्षैः, सप्तसु भागेषु मुद्रितः प्रकाशितश्चायं ग्रन्थः। तत्र कृदन्तपर्यन्तो भागः श्रीमता साम्बशिवशास्त्रिणा स्वविरचितया व्याखया सह प्रकाशितः। तद्धितखण्डस्तावत् उपोद्घातसूचिकादिपरिकरसहितः सम्यक् मुद्रितः। तद्धितखण्डः मद्रास्विश्वविद्यालयेनापि सुष्ठु प्रकाशितः। तदनन्तराणां भागानां प्रसाधने तावत्यास्था न प्रकटिता। ततः १९९८ तमे वर्षे गुरुवायुपुरदेवस्वाधिकृतैः सम्पूर्णो ग्रन्थः एकस्मिन् सम्पुटे प्रकाशितः। तत्रापि पूर्वावस्थातः प्रकर्षो न दृश्यते। जगद्गुरोः शङ्कराचार्यस्य नाम्नि कालट्यां स्थापितेन संस्कृतविश्वविद्यालयेन अस्य ग्रन्थतल्लजस्य यथोचितं प्रसाधनं भूयादित्याशास्महे।

---

[२०] प्रक्रियासर्वस्वम् , पृ.४११

पतञ्जलिकृतभाष्यगतन्यायाः मीमांसान्यायाश्च-तुलनात्मकसमीक्षा

प्रो. आर्. वासुदेवन् पोट्टि ।

पदवाक्यप्रमाणज्ञानामेव दर्शनान्तराध्ययनेऽधिकार इति खलु अभिज्ञानामाघोषः । तत्र पदशब्देन पदसाधुत्वानुशासनपरं व्याकरणम्, वाक्यशब्देन वेदवाक्यार्थनिर्णयाय प्रवृत्तं पूर्वमीमांसाशास्त्रम्, तथा प्रमाणपदेन प्रत्यक्षादि प्रमाणप्रतिपादकं न्यायदर्शनञ्च विवक्षितमिति विदितमेव समेषां सुधियाम्। न हि पदतदर्थज्ञानमन्तरा शास्त्राणां प्रवृत्तिः साधुपदज्ञानं च व्याकरणाधीनम् । अस्मिन्नर्थे इदं पदं साधु अर्थान्तरे तु असाधु इति साधुत्वज्ञानं अर्थविशिष्टपदनिबन्धनम् । अत एवोक्तं 'भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेदनिबन्धनं साधुत्व' मिति वैयाकरणभूषणसारे धात्वर्थनिरूपणे । दरिद्रवाचकः अस्वशब्दः साधुः, तुरगार्थेऽसाधुः, तत्र तु अश्वशब्दः साधुः । एवमन्यत्रापि । एवं पदसमुदायात्मकस्य वाक्यस्यार्थनिर्णयाय प्रवृत्तं मीमांसाशास्त्रमपि वाक्यार्थनिर्णायकन्यायप्रतिपादनद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकं भवति। मीमांसाशब्दश्च 'मानेर्जिज्ञासाया' मिति वार्तिकानुसारेण यद्यपि जिज्ञासावचनस्तथापि प्रकृते जिज्ञासाप्रयोज्यविचारार्थको द्रष्टव्यः । यद्यपि मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारपरा तथापि सर्वत्र वाक्यार्थनिर्णयाय तत्रोन्नीता न्यायाः अत्यन्तोपकारकाः । अत एव नियमव्याख्यातारः प्राड्विवाकादयः शास्त्रमिदं अध्येतुमिच्छन्ति, समाद्रियन्ते च। एवं न्यायशास्त्रमपि प्रमेयस्वरूपावगमार्थं समादरणीयानां प्रमाणानां सूक्ष्मदृष्ट्या प्रतिपादनेन शास्त्रान्तरोपकारकं विराजते। एतावता व्याकरणस्य पूर्वमीमांसायाः च प्रामुख्यां सिद्ध्यति ।

व्याकरणं शब्दानुशासनं पाणिनीयमेव वेदाङ्गत्वेन गण्यते । शेषावतारत्वेन प्रकीर्तितेन प्रणीतं व्याकरणमहाभाष्यमेव तत्र

परमप्रमाणम्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्यभ्युपगमात् । तदेव महाभाष्यसंज्ञया प्रथते, 'भाष्यस्यास्य महत्त्वं स्याद्वार्तिकोपरिचिन्तनात्' इति प्रामाणिकानां वचनम् । तत्र स्वाभीष्टार्थोपपादनाय अनेके लौकिका वैदिकाश्च न्यायाः अभ्युपगता दृश्यन्ते । 'शास्त्रेण धर्मनियमः यथा लौकिकवैदिकेषु' 'न हीदं लोकाद्भिद्यते' इत्येवमादिषु न्यायसमाश्रयणं कण्ठत एवोक्तम् । अतः पातञ्जलमहाभाष्यगतानां न्यायानां समुल्लेखनं मीमांसान्यायैस्तुलनं च नास्थाने स्यादिति मन्ये । भाष्यगतानां सर्वेषां न्यायानां चयनं समीक्षणं च अल्पीयसा कालेन कर्तुं न शक्यते । अतः केचनैव भाष्ये उन्नीताः न्यायाः मीमांसान्यायैः सह तोलनेन समीक्षीता इति प्रथमतो निवेद्यते।

मीमांसायां परिसंख्यान्यायः 'तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते' इति 'पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः' दृष्टान्तेनोपपादितः । अन्यभक्षणनिवृत्तिपरोऽयं विधिः । अयं च न्यायः पतञ्जलिनाप्यभ्युपगतो दृश्यते । शब्दानुशासनं कर्तव्यमिति प्रतिज्ञाय तत्कथं कर्तव्यं, किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, उतापशब्दोपदेशः, आहोस्विदुभयोपदेशः इति शङ्का तत्रोद्भाविता तत्र च समाधीयते- "अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् तद्यथा भक्ष्यनियमेन अभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते-पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः इत्युक्ते गम्यते-अतोऽन्येऽभक्ष्या इति । तथा अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः - तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः, अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यते एतदारण्यो भक्ष्य इति । अत्र परिसंख्याविधिरिति मीमांसकैरुक्तम् । अतः भक्ष्यनियमः इति भाष्यवचनमसङ्गतमिति शङ्कायामुच्यते कैयटेन- अर्थित्वाद् भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते, न त्वयं विधिः अप्राप्तेरभावादिति। नियमेऽपि अप्राप्तांशपूरणरूपफलबोधनद्वारा आर्थी अन्यनिवृत्तिः अस्त्येवेति अभेदमाश्रित्य नियमत्वोक्तिरिति भावः । वस्तुतः नियमपरिसंख्ययोर्भेदोऽस्ति । पाक्षिकाप्राप्तिकोऽप्राप्तांशपरिपूरणफलो नियमः । यथा व्रीहीनवहन्ति - अत्रावहननेनैव वितुषीकरणमिति नियम क्रियते । अन्यनिवृत्तिफला च परिसंख्या रागतः सिद्धस्य भक्षणस्य

पुनर्विधानसामर्थ्यात् प्रापकप्रमाणस्य तदितरविषयत्वरूपसङ्कोचः कल्प्यते । एवं । सामान्यप्रमाण-सङ्कोचफलितमर्थ -मादायान्ययोगव्यवच्छेदः एवकारार्थोऽपि संगमनीयः । एवं सङ्कोचेन पञ्च पञ्चनखव्यतिरिक्तानां भक्षणाभावः तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च सिद्ध्यति। अतोऽत्र मीमांसकाभिमतः परिसंख्यान्यायः नियमपरतया भगवता व्याख्यातः ।

इदमपरं प्रकरणम् । शब्दस्य ज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे इति तत्र विचारः प्रवर्तितः । यदि शब्दस्य ज्ञाने धर्म इत्युच्यते तर्हि शब्दज्ञानवतः अपशब्दज्ञानञ्चास्तीति अपशब्दानां भूयस्त्वाद् भूयान् अधर्मः स्यादिति शङ्का कृता । तथा प्रयोगे धर्मः इत्युच्यमाने व्याकरणाध्ययनं विनापि सर्वेषां अभ्युदयः स्यादिति व्याकरणाध्ययनार्थः प्रयत्नो व्यर्थः स्यादिति दोष उद्भावितः । "फलवता नाम प्रयत्नेन भवितव्यं" 'न च प्रयत्नः फलाद् व्यतिरेच्यः' इति वदता पूर्णपक्षिणा । कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः, अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणा इति कौशलव्यतिरेकवद् फलव्यकिरेकः स्यादिति व्याकरणाध्ययनं व्यर्थमेवेति आशङ्क्य 'शास्त्रज्ञानपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते' इति समाधानमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह भगवान् भाष्यकारः- 'योऽग्निष्टोमेन य उ चैनमेवं वेद, योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैनमेवं वेद' इति । यथाग्निष्टोमादेर्वेदाध्ययनपूर्वकं प्रयोगो धर्मः श्रुतिबोधितस्तथा साधुशब्दानामपि व्याकरणज्ञानपूर्वकं प्रयोगे धर्मः इति 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति' श्रुतिबोधितः । अत्र सम्यग्ज्ञात इत्यनेन प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वकं ज्ञात इत्यर्थो विवक्षितः । शास्त्रान्वित इत्यस्य व्याकरणशास्त्रज्ञानपूर्वकं ज्ञात इति सुप्रयुक्त इत्यस्य अर्थानुसन्धानपूर्वकं स्थानप्रयत्नादि विभागेन प्रयुक्त इति चार्थः । अत्र च फलविशेषन्यायः मीमांसायां प्रदर्शितः संसूच्यते । तथाहि - जैमिनीयदर्शने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयेपादे अर्थवादाधिकरणे 'अन्यानर्थक्यादिति' सूत्रे एवमुच्यते 'पूर्णाहुत्या सर्वान्

सर्वान्कामानवाप्नोति तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां. योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद इत्यादि वाक्यानामप्रामाण्यं आशङ्कितम् । अग्निसिद्ध्यर्थं क्रियमाणे आधाने पूर्णाहुतिर्विधीयते । यदि अनया पूर्णाहुत्या सर्वकामावाप्तिः स्यात् बह्वायाससाध्यानि दर्शपूर्णमासादीनि आचरितुं लोकानां प्रवृत्तिर्नस्यात् । तानि च कर्माणि अनर्थकानि भवेयुः । अतः बह्वपेक्षया एकस्यास्याप्रामाण्यं उचितम् । एवमश्वमेधयागस्यानुष्ठानेन यत्फलं मृत्युतरणब्रह्महत्यातरणरूपं तच्चेदश्वमेधवेदनेनैव सम्पद्येत, तदनुष्ठाने पुरुषः कथं प्रवर्तेत । 'अट्टे चेन्मधुविन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्'.. । तत्रेदं समाधानरूपं सूत्रम् - फलस्य कर्मनिष्पत्तेः लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः स्यात् - सेवातारतम्येन लोके भृत्याः फलतारतम्यमाप्नुवन्ति । तत्र तत्र नियुक्ताः ते तारतम्येन भृतिमवाप्नुवन्ति. एकैकोऽपि ब्रवीति च अवाप्तव्यं सर्वमवाप्नुयामिति । तत्र सर्वशब्दः स्वस्वावाप्तव्यपरिमाणवाची, तथैव सर्वान्कामानवाप्नोतीत्यत्र सर्वशब्दोऽवगन्तव्यः। फलस्य कर्मनिष्पत्तेरित्यंशस्यायमर्थः- सनियममनुष्ठीयमानैरेव कर्मभिः फलस्य निष्पत्तिः । सर्वः सर्वाणि फलानि कामयितुं प्रभुः तत्राधिकारी सन् फलं कामयेत । अधिकारी विशेषणसम्पन्नः सनियमं कर्माणि कुर्वीत । तथा कर्मस्वनुष्ठीयमानेषु कर्मानुसारी अवाप्तव्यं सर्वं फलमवाप्नुयात् । एवं च कर्मानुसारी फलमधिकारिणा लभ्यते इत्यतः प्रकृतेऽपि शास्त्राध्ययनप्रकृतिप्रत्ययविभागज्ञानपूर्वकशब्दप्रयोगे एव धर्मः, तत्रापि फलतारतम्यमिति अवाप्तव्यं सर्वं कामं लभतेऽधिकारीति मीमांसान्यायोऽत्र भगवता संसूचितो वेदितव्यः । तत्र भाष्ये कृतप्रयत्नस्य प्रावीण्यम् इत्यस्यायमर्थः - प्रतिबन्धकाभाववत्कारणकलाप एव कार्यसाधकः इत्यत्र प्रावीण्योत्पत्तिप्रतिबन्धदूरीकरणाय तत्र कृतः प्रयत्नोऽपेक्षित इत्यवगन्तव्यः । तथा पूर्वजन्मकृतप्रयत्नसंस्कारवशादत्र जन्मनि प्रयत्नाकरणेऽपि फलनिष्पत्तिरिति च व्याख्येयम् ।

परस्पशाह्निके पूर्वोक्तप्रकरणे एव अपशब्दस्याधर्महेतुत्वं नास्ति यथा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य हिक्कितहसितकण्डूयनादेर्नाधर्महेतुत्वम् ।

तथा अपशब्दज्ञानमपि न शिष्टं नापि निषिद्धम्। किञ्च तुष्यतु दुर्जनन्यायेन अपशब्दज्ञानस्याधर्महेतुत्वाभ्युपगमेऽपि कूपखानकन्यायेन स दोषो निर्हन्येतेत्युक्तम्। यथा कूपखानकः कूपं खनन् मृदा पांसुभिश्चावकीर्णो भवति, सोऽप्सु संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन युज्यते। एवं यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने विधिबोध्यत्वादुत्कृष्टः धर्मः तेन स दोषो निर्धानिष्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भविष्यति । अधर्मस्तु वचनाबोध्यः विपरीतत्वमात्रेण कल्प्यः अल्पः । अयं च कूपखानकन्यायः मीमांसकैरप्यवश्यमभ्युपेयः । 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि' इति निषेधेन प्राणिहिंसया अधर्मः प्राप्नोति । यद्यपि यागीया हिंसा विधिबोधिता तथापि साधर्महेतुरेव । परन्तु कूपखानकन्यायेन यागानुष्ठानजनितो धर्मः हिंसाजन्याधर्मं नाशयेत् भूयसाभ्युदयेन योजयेच्च पुरुषम् । यागीयहिंसापि दुष्टैवेति नागेशैरुपपादितं द्रष्टव्यम् ।

इदमपरं प्रकरणं पस्पशाह्निके । शब्दा अर्थाः तत्संम्बन्धाश्च नित्याः । प्रयोगेऽर्थमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते जनाः। एषां शब्दानां निष्पत्तौ यत्नः न क्रियते ये कार्याः पदार्थाः घटादयः तेषां निष्पत्तौ यत्नः क्रियते । नहि शब्दान् प्रयुयुक्षमाणः वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये इति । वैयाकरणकुलमगत्वैव शब्दान् प्रयुञ्जते, अतः शब्दार्थसम्बन्धा नित्या इत्यवगम्यते। तथा च अर्थज्ञानप्रयोजनेन कृते परस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दस्य प्रयोगे, प्राप्ते शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते इति तत्र शास्त्रप्रयोजनमुक्तम्। अस्येयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्यादि प्रकृत्यादिविभागज्ञानद्वारा गवादयः प्रयुक्ता धर्मजनकाः न गाव्यादयः इति शास्त्रेण नियमः क्रियत इत्यर्थः । तत्र लौकिका वैदिकाश्च दृष्टान्ताः प्रदर्शिताः । 'अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः' 'अभक्ष्यो ग्राम्यसूकरः' इत्युच्यते। भक्ष्यं क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते । श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिघातः शक्यः । तत्र नियमः क्रियते इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यम् इति । एवं क्रियमाणमभ्युदयकारीति। एवं वेदेऽपि

नियमः क्रियते यथा बैल्वः खादिरो वा यूपः इत्युच्यते । युपश्च पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते । यत्किञ्चित्काष्ठमुच्छ्रित्या - नुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्द्धुं शक्यः । तत्र नियमः धर्मार्थः क्रियते । एवं अग्नौ कपालान्यधिश्रित्य मन्त्रयते-भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तप्यध्वम्' इति । अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्माकपालानि सन्तापयति । तत्र नियमः क्रियते-एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति । अत एव मीमांसकैरुच्यते-मन्त्रैरेवाथः स्मर्त्तव्य इति नियमविधिरिति । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाः खलु मन्त्राः। एवमिहापि शब्देनापशब्देन चार्थावगतिः समाना तथापि शब्दैरेव अर्थोऽभिधेयः नापशब्दैरिति नियमः क्रियते। अयं च नियमः धर्मार्थः । "विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति" इति मीमांसकाः। सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति पातञ्जलाः ।

प्रयुक्तेषु साध्वसाधुषु प्रयुक्तसाध्वन्वाख्यानेन तेषु धर्मः, प्रयुक्तासाधुष्वधर्मः इत्युक्तम् । एवं च अप्रयुक्तानां अप्रयोगेणैवासाधुत्वा-नुमानादप्रामाण्यमित्यतः अप्रयुक्तान्वाख्यानमयुक्तमित्याशङ्क्य अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवदनुविधेयाः इत्युक्तं पस्पशाह्निके । अत्र मीमांसकानुमतो दीर्घसत्रन्यायः समाश्रितः । दीर्घसत्राणि वार्षशतिकानि वार्ष साहस्रिकाणि च । न चाद्यत्वे कश्चिदाहरति । केवलं ऋषि सम्प्रदायो धर्म इति कृत्वा आधीयते याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रेणान्वाचक्षते । एवमेवाप्रयुक्तानामपि साधुतया शास्त्राभिमतानामत एव प्रयोगयोग्यानां शास्त्रसम्प्रदाय इति कृत्वा शास्त्रसम्पत्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययादि प्रदर्शनपुरस्सरं संस्कारः कर्तव्य एवेति भाष्यकारस्याभिप्रायः । यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति वचनात्। अनिश्चितप्रयोगे शास्त्रानुगमः कर्तव्य इत्यर्थः । निश्चिताप्रयोगे तु शास्त्रस्याप्रवृत्तिरेव । नियमातिक्रमे कृते अपूर्वं परं न भवति । तथा च न धर्मलाभ इति यावत्। अत्र मीमांसान्यायः पतञ्जलिनाभ्युपत इति बोध्यम्।

आवृत्तिसंख्यानन्यायः

द्वितीये प्रत्याहाराह्निके शास्त्रस्य लक्ष्ये या प्रवृत्तिस्तदनुकूलोच्चारणे 'अस्य च्वौ' यस्येति चेत्यादौ सवर्णग्रहणं न स्यात् अनण्त्वात् इत्याशङ्कितम्। ये चाक्षरसमाम्नाये उपदिश्यन्ते ते एवाणः इति भावः। तत्र च यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः सर्वोप्यकार एक एव सर्वध्वनिभिः एकस्य स्फोटस्यैव तत्तद्रूपेणाभिव्यञ्जनात् तत्तद्रूपाभिव्यक्तिकृतश्च परस्परं भेदव्यवहारः घटः करिः इत्यादौ अकारस्य इकारस्य वा एकत्वे द्व्यच्त्वं न स्यादित्याशङ्कायामुच्यते-एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चावृत्तिसंख्यानात् अनेकाच्त्वं भविष्यति इत्युक्त्वा तत्र मीमांसान्याय एव भगवता उदाहृतः । तद्यथा-सप्तदश-सामिधेन्यो भवन्ति त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामिति सप्तदशत्वं भवति । यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्य सप्तदशसम्पद्यन्ते एवं घटेन तरति घटिकः इत्यत्र द्व्यज्लक्षणष्ठन् सिध्यतीति भावः । तथापि किरिणेत्यादौ आवृत्तिभेदेऽपि मुख्यमेकाच्त्वमिकारस्यैकत्वादस्तीति एकाज्लणक्ष मन्तोदात्तत्वं स्यादिति दोषोऽपि लोकन्यायाश्रयणेन परिहृतः । तद्यथा ऋषिसहस्रमेकां कपिलां वित्तेन क्रीत्वा क्रीत्वा पुनर्दत्त्वा तया कपिलया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः सम्पन्ना इत्युच्यते । तेन ते गोसहस्रदानफला एव न त्वेकदानफला इति यथा व्यवहारः स्मृतौ तथा प्रकृतेऽपि अनेकाच्कत्वं भविष्यति।

कृन्मेजन्तः (१-१-३८) इति सूत्रे भाष्ये सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषा अवतारिता । सन्निपातः संश्लेषस्तन्निमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्य निमित्तं न भवति । तद्विघातस्य तादृशसन्निपातनाशस्य इत्यर्थः। रामायेत्यत्र अदन्तत्वसन्निपातलक्षणः यादेशः अदन्तत्वविघातस्य सुपि चेति दीर्घस्य निमित्तं न भवति । अतस्तत्र दीर्घो न स्यात् । परन्तु कष्टाय क्रमणे इत्यादिज्ञापकबलेन परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य तत्र रामायेति रूपं प्रसाधितम्। एवं बहुषु लक्ष्येषु परिभाषायाः प्रवृत्तौ दोषा उद्भाविताः ।

अतः पूर्वपक्षी शङ्कते परिभाषेयं नादरणीयेति । तदा भाष्यकारा एवमभिप्रयन्ति । न हि दोषाः सन्तीति कृत्वा परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषेषु प्रतिविधेयमिति। एवञ्च दोषाणां प्रति विधानेन बहुप्रयोजनैषा परिभाषा कर्तव्या। अयं न हि भिक्षुकाः सन्तीति न्यायः प्रसिद्धः। मीमांसायामपि क्वचित्क्वचिदयं न्याय आश्रीयत एव। अयं लोकव्यवहारसिद्ध उपजीव्यविरोधनिमित्तकः ।

अन्यार्थमपि प्रकृतमन्येन सम्बध्यते इति न्यायः । 'बहुगणवतुडतिसंख्याट' इति संज्ञाविधायके सूत्रे एकादिकायाः संख्यायाः संख्यासंज्ञासिध्यर्थं संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । अन्यथा कृत्तिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायेन बह्वादीनां एव संख्यात्वेन ग्रहणमापद्येतेति वार्तिकमतमवतार्य संख्याया अतिशदन्तायाः कन् इति ज्ञापकात् एकादीनां संख्याग्रहणेन ग्रहणं प्रसाधितम् । तत उत्तरसूत्रे ष्णान्ता षट् इत्यत्र अनुवृत्यर्थं संख्याग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकोक्तावुच्यते इदं प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते । इदमिह संज्ञार्थम् । उत्तरत्र संज्ञिविशेषणार्थः । तदायमत्राक्षेपः-न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति । न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद् भवति । न हि गोधासर्पन्ती सर्पणादहिर्भवतीति। तत्रेदं समाधानं-अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति । तद्यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शाल्यश्च भाव्यन्ते । गोधादृष्टान्तस्तु द्रव्यविषयकाः । शब्दस्तु येन येन विशेषणेनाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति । तथा च प्रकृते षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यादित्यर्थः सेत्स्यति । अयं चान्यार्थन्यायः मीमांसायामप्यभ्युपगत नैमित्तिकं विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् (मी. ४.३.४) इति सूत्रभाष्ये शबरस्वामिनायं न्यायः नैमित्तिकानि नित्यार्थे इति पूर्वपक्षप्रदर्शनावसरे प्रदर्शितः । तत्राचेदमप्युक्तं वाक्यानि द्विष्ठानि भवन्ति-श्वेतो धावति (श्वा इतो धावति) अलंबुसानां याता (बुसानां याता प्राप्तिकर्ता अल समर्थः) इति । भाष्येऽपि पस्पशाह्निके इदमुदाहृतम् एकेनैव वाक्येन

कः धावति? कीदृशो धावति इत्युभयोः प्रश्नयोरुत्तरम् - श्वेतो धावतीति। तथा केषां जनपदानां गन्ता? कः समर्थ इति द्वयोरेकेन वाक्येनोत्तरम्- अलंबुसानां यातेति । एवमन्यार्थं प्रकृतमिति न्यायः उभयत्रापि प्रपञ्चित इति द्रष्टव्यम् ।

प्रत्यासत्तिन्यायः

प्राग्रीश्वरान्निपाताः इति सूत्रे इदं चिन्त्यते अत्र रीश्वर इति किमर्थमुच्यते, ईश्वर इत्येव किं नोच्यते । केवलेश्वरशब्दग्रहणे ईश्वरे तोसुन्कसुनौ इत्येतत्पर्यन्तं निपातपदाधिकारः स्यात् अधिरीश्वरे इत्येतत्पर्यन्तमेवास्याधिकारोऽस्तु इति कृत्वा रेफ विशिष्ट ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र भगवान् एवं प्रतिवदति-आवनान्ताद् ओदकन्तात् प्रियं पान्थमनुव्रजेदिति समुदाचारः । तत्र प्रथमो यो वनान्तः उदकान्तो वा तावदेवानुव्रज्यते पान्थः । तथैवात्रापि प्रथमेश्वरशब्दपर्यन्तमेव निपातपदाधिकारः न तु ततोऽप्यनन्तरम् । तत्र प्रत्यासत्तिन्यायः आश्रितः । प्रत्यासत्तिर्नाम सामीप्यम् । ईश्वरपदेन समीपस्थमेव गृह्येत न तु विप्रकृष्टम् । अतो रेफोच्चारणं नावश्यकमिति । मीमांसायामप्ययं न्यायः समाश्रयणीयः । तथा हि - कपिञ्जलानालभेत इति विधिः । तत्र कपिञ्जलानिति बहुवचनश्रुत्या सर्वेषां कपिञ्जलानामालम्भनं कर्त्तव्यं स्यात् व्याप्तिन्यायाश्रयणे। तच्चाशक्यम्। अतोऽत्र प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणेन त्रयाणामेव कपिञ्जलानामलंभनमिति स्वीक्रियते तावता च कपिञ्जलानिति बहुवचनश्रुतिश्चरितार्थास्यादिति। अयं प्रत्यासत्तिन्यायः लक्ष्यानुरोधादाश्रायणीयः इति भाष्यमतम्। क्वचित्तु व्यप्तिन्यायोऽप्याश्रयणीयः। यथा वृद्धिरादैजित्युच्यते। अत्र प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयणे वृद्धिपदेन भावितानामादैचामेव वृद्धिसंज्ञा स्यात्। तथा सति शालामालादिगतानामाकाराणां वृद्धिशब्देन भावितत्वाभावात् न वृद्धिसंज्ञा स्यात्। तथा च "वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्" इति वृद्धसंज्ञा न स्यात् 'वृद्धाच्छः' इति छोऽपि न स्यात्। शालीयादीष्टरूपासिद्धिश्चापद्येत। अतस्तत्र व्याप्तिन्यायाश्रायणेन

सर्वेषामादैचां वृद्धिसंज्ञा अभ्युपगन्तव्या। लक्ष्यानुरोधान्न्यायाश्रयणमिति बोध्यम्।

योगाद्रूढिर्बलीयसीतिन्यायः

रथकारोऽग्नीनाधीतेति पठ्यते।तत्र रथकारशब्दः रथं करोतीति योगाश्रयणेन ब्राह्मणादिवाचको वा रूढ्या रथकाराख्यजातिविशेषवाचको वेति विचारे योगाद्रूढिर्बलीयसीति न्यायेन रूढ्यर्थ एव ग्राह्यः इत्युक्तम्। रूढिर्नाम प्रकृतिप्रत्ययार्थानपेक्षया प्रसिद्ध्या शाब्दबोधजनकशब्दत्वम्। प्रायः सर्वे संज्ञाशब्दाः रूढाः। अतः प्रकृते रथकारशब्देन रूढ्या सङ्करजातिविशेष एव ग्राह्यः न तु प्रकृतिप्रत्ययार्थ पुरस्कारेण रथकर्ता ब्राह्मणादिरिति सिद्धम्। अयं न्यायः 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इत्येतन्न्यायमूलकः। 'बहुगणवतुडतिसंख्या' इति सूत्रे संख्याग्रहणाभावे एकादीनां संख्यानां संख्या न स्यादित्याकितम्। एकादिकाः अकृत्रिमाः संख्याः बह्वादयश्च कृत्रिमाः। कृत्रिमशब्देन रुढ्यर्थो ग्राह्यः गोपालकमानय, कटजकमानय इत्युक्ते यस्यैषा संज्ञा स एवानीयते न यो गाः पालयति, यो वा कटे जातः इति भाष्यवचनमत्र श्रद्धेयम्। तत्र यौगिकार्थो न गृह्यते। किन्तु रूढ्यर्थ एव। प्रकरणमत्र नियामकं वेदितव्यम्। जननीवाची मातृशब्दः रूढः। परिच्छेत्तृवाचि मातृशब्दश्च तृजन्तः यौगिकः। 'योगाद्रूढिबलीयसी इति न्यायात् ' न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति ङीप् निषेधः स्वस्रादिगणपठितस्य जननीवाचिनः मातृशब्दस्यैव,न तु यौगिकस्य। तत्र तु स्त्रियां ङीपि मात्री इति रूपम्। एवमन्यत्रापि योगरूढ्योःरूढेरेव बलीयस्त्वं बोध्यम्।

तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यमिति न्यायः-'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' 'एकविभक्तिचापूर्वनिपाते' इति सूत्रद्वयेन उपसर्जनसंज्ञा विधीयते। तत्र प्रथमसूत्रे समासे इत्यस्य समासविधायक शास्त्रे इति द्वितीयसूत्रेऽनुवर्तमानस्य समास इत्यस्य विग्रहवाक्ये इत्यर्थः। समासार्थः विग्रहोऽपि समास इत्युच्यते। तदर्थस्य वस्तुनः तच्छब्देन लोके व्यवहारः दृश्यते। आयुरर्थं घृतमायुरित्युच्यते आयुर्घृतमिति। एवं

प्रकृतेऽपि समासार्थं विग्रहवाक्यमपि समासशब्देन निर्दिश्यते। अयं प्रायः सर्वैरङ्गीक्रियते। इन्द्रार्था स्थूणाः इन्द्रशब्देन वेदेऽपि व्यवह्रियते। अतोऽयं न्यायः मीमांसकानामप्यभिमत एव।

भाविसंज्ञाविज्ञानन्यायः

इग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रे इग्यो यणः स्थाने स संप्रसारणसंज्ञो भवति इति वर्णसंज्ञा पक्षे इतरेतराश्रयदोष उद्भावितः। स च सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति परिहृतम्। अत्रेतरेतराश्रयस्य वैलक्षण्यं प्रदर्श्य दोषस्य तादवस्थ्यमुक्तम्। तदेदं समाधानम्-एवं तर्हि भाविनीयं संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा - कश्चित् कञ्चित्तन्तुवायमाह- अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति 'यदि शाटको न वातव्योऽथवातव्यो न शाटकः, शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्, भाविनी संज्ञा अभिप्रेता, मन्ये स वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यतीति। मीमांसायामपि ''यवागूं पचतीत्यादौ भाविसंज्ञाविज्ञानन्यायः समाश्रयमीय एव पक्वायां यस्यां यवागूसंज्ञा भविष्यति सा पचनीयेति।

अगतिकगतिन्यायः

सोमेन यजेत इत्यत्र सोमपदे मत्वर्थलक्षणा आश्रीयते सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति विशिष्टविधिस्तत्राभ्युपगम्यते। गुणविधित्वं च न संभवति यागस्याप्तत्वात्। वस्तुतःलक्षणा जघन्या वृत्तिः सा चात्र अगत्या स्वीकर्तव्या। अन्यथा वाक्यमिदमनर्थकं स्यात्। यावच्छक्यं मत्वर्थलक्षणा परिहरणीया। अत एव मत्वर्थलक्षणाभयात् "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य कर्मनामधेयत्वमभ्युपगम्यते। एवं वाक्यभेदोऽपि दोषः। वाक्यभेदभयादेव 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमुच्यते। उक्तञ्च मीमांसकैः-

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः।
अप्राप्तेतु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः।। इति।

एवञ्च वाक्यभेदमत्वर्थलक्षणादिकं गौरवावहमपि क्वचिदगत्यन्तराभावात् स्वीकार्यमेव। वैय्याकरणा अपि न्यायमिमं स्वीकुर्वन्ति। "हलः श्नः शानज्झौ" "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्" इत्यादौ क्त्वः श्नः इत्यादीनां साधुत्वसंपादनाय "आतो धातोः" इत्यत्र आतः योगविभागः आगत्या आश्रीयते। धूमादग्निमान् नास्ति घटोऽनुपलब्धेः' इत्यादौ हेतौ पञ्चमीं साधयितुं 'विभाषागुणेऽस्त्रियाम्' इत्यत्र विभाषेति योगो विभज्यते। दात्रेण लूनवान्, करेण स्पृष्टवान् इत्यादौ 'कर्तृकर्णे कृताबहुलम्' इति समासवारणं च बहुलग्रहणेन समाधीयते। एवं क्वचिद्बहुलग्रहणेन, क्वचिद्योगविभागेन, क्वचिच्चाकृतिगणत्वाभ्युपगमेन प्रयोगाणां साधुत्वं व्यवस्थापयन्तः वौय्याकरणाः अगतिकगतिन्यायानुगामिन इत्यवश्यमभ्युपेयम्। भाष्यकारः पतञ्जलिः न्यायमिममर्थतोऽनुमोदते इति वक्तुं शक्यते।

आकृत्यधिकरणन्यायः

मीमांसकाः पदानां जातावेव शक्तिमभ्युपगत्छन्ति। नैयायिकास्तु "जात्याकृतिव्यक्तयः" पदार्थः इति जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिं व्यवस्थापयन्ति। आकृत्यधिकरणे गवादिपदानां जातौ गोत्वादौ शक्तिरिति विशिष्टशक्तिवादं निरस्य उपपादितम्। नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टेषूपजायते "न ह्यप्रतीते विशेषणे विषिष्टं केचन प्रत्येतुमर्हन्ति" इत्यतः प्रथमतः विशेषणे शक्तिरभ्युपेया। तेन च विशेषणबुद्धिः। ततः विशिष्टबुद्धिसंपादनाय विशेष्ये शक्तिः स्वीकार्या। विशेषणबोधनेन क्षीणशक्तिरभिधा विशेष्यं बोधयितुं नालम्। अतः द्वितीया शक्तिः (अभिधा) इति वक्तव्यम्। एवं शक्तिद्वयकल्पनायां गौरवम्। अतः पदानां जातावेव शक्तिः। व्यक्तिबोधस्तु आक्षेपाल्लभ्येत। दिवा अभुञ्जानस्य देवदत्तस्य पीनत्वान्यथानुपपत्त्या यथा रात्रिभोजनमाक्षिप्यते एवं व्यक्तिं विना जातेरवस्थित्यनुपपत्त्या जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते। एतत्सर्वमाकृत्यधिकरणे प्रकाशितम्। पतञ्जलिनातु पस्पशाह्निके इदं विचारितम्-किं पुनराकृतिः पदार्थः आहोस्विद् द्रव्यम् इति पृष्ट्वा

उत्तरयति उभयनित्याहेति । आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् इति सूत्रितं पाणिनिना। द्रव्यं (व्यक्तिं) पदार्थमभ्युपगम्य सरूपाणामेकशेषं एकविभक्ताविति एकशेषो विधीयते। जातेरेकत्वादेकवचनमेव प्रसक्तम्। तत्र विकल्पेन बहुवचनं विधीयते। यथा गुरुः पूज्यः गुरवः पूज्याः। तथा व्यक्तीनामनेकत्वात् अनेकेषां शब्दानां प्रयोगः प्रसक्तः। तत्र चैकशेषः । यथा घटश्च घटश्च घटश्च घटाः इति । पातञ्जलाः लक्ष्यानुसारेण क्वचिज्जातिं क्वचिच्च व्यक्तिं पदार्थं मन्यन्ते। अयं चाकृत्यधिकरणन्यायानुसारीति वक्तुं न शक्यते। अत्र च वैलक्षण्यं बोध्यम्।

अन्तरेणापि वतिं तदर्थो गम्यते इति न्यायः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति सूत्रेण तेन तुल्यमित्यर्थे वतिर्विहितः। शिष्यः गुरुवदध्यापयति-गुरुणा तुल्यमध्यापयतीत्यर्थः। परन्तु क्वचित् वतेरप्रयोगेऽपि तदर्थो गम्यते। मुखं चन्द्रःइत्युच्यते। अचन्द्रं चन्द्रमाह। चन्द्रवदिति गम्यते। एवं 'गोतो णित्' इति गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिदित्युच्यते। अणित् णिदाह। णिद्वत् इत्यर्थो गम्यते। अत्र णिद्वत्त्वातिदेशेन णित्कार्यं अचोञ्णिति इत्यादिवृद्ध्या-दिकमतिदिश्यते। एवं गाङ्कुडादिभ्योऽञ्णिन्ङित्, असंयोगाल्लिट् कित्, सार्वधातुकमपित् इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। मीमांसायामपि अयं न्यायः प्रवर्तते। आदित्यो यूपः यजमानः प्रस्तरः इति वति विनापि तदर्थो गम्यते । तत्राप्यतिदेशः सुग्रहः।।

निषादस्थपत्यधिकरणन्यायः

श्रूयते 'निषादस्थपतिं याजयेदिति' । अत्र सन्देहः निषादानां स्थपतिः निषादस्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषः उत निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयः इति। षष्ठीतत्पुरुषः एव न्याय्यः, तथा सति निषादानां स्थपतिः ब्राह्मणादिर्भवितुमर्हति, तथा सति तस्य याजनं श्रुतिसंगतं स्यात्। कर्मधारय परिग्रहे तु निषादस्य वर्णसंकरनिष्पन्नस्य याजनं न समीचीनं स्यात्। स्त्रीशूद्रादीनां वेदाध्यनानधिकारत्वात् इति

पूर्वपक्षे अत्र कर्मधारय एवाश्रयणीयः लाघवात्। षष्ठीसमासपरिग्रहे निषादशब्दे लक्षणा वक्तव्या स्यात् 'निषादशब्दस्य निषादसन्बन्धिनि लक्षणेति' । अन्यथा निपातारिक्तनामार्थ-योरभेदेनान्वयात् निषादाभिन्नस्थपतिरित्यर्थ आपद्येत। तच्च अनिष्टम्। अतः लक्षणास्वीकाररूपगौरव परिहाराय कर्मधारय एवाश्रयणीयः। न चैवं वेदाध्ययनानधिकारिणः याजनमसंगतमिति वाच्यम् एतद्विधिबलादेव तस्य तदनुरूपाध्ययनाधिका-रस्यावगमात्। रथकारोऽग्नीनादधीत इत्यत्रापि संकरजातेः अग्न्याधानाधिकारः यथा उपपादितस्तथैवात्रापि निषादस्य यजनाधिकारः अभ्युपगम्यते। फलमुखगौरवस्यादोषत्वादिति मीमांसकाः। पतञ्जलिरपि तत्र योगविभागादिना प्रयोगसाधुत्वं संपादयन् फलमुखगौरवं न दोषायेति स्वाभिप्रायं सूचयत्येव। गौरवलाघवचर्चा तत्रैव यत्र गौरवं न फलमुखम्। योगविभागादिकं गौरवावहमपि पदसाधुत्वानुशासनफलकमिति आदरणीयमेवेति भावः।

तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभन्यायः

तत्स्थानापन्नस्य तद्धर्मलाभो लोकवेदयोः सिद्ध एव। लोके तावदेकस्मिन्नुपाध्याये मृते तत्स्थाने निविष्टस्याप्यभिवादनाद्युपाध्यायधर्मलाभो भवति। एकस्मिंश्च राजनि प्रोषिते तत्स्थानेऽभिक्तिस्य तत्पुत्रादेरपि तद्धर्मलाभो भवति। वेदेऽपि अयं न्यायः अभ्युपगतो दृश्यते। ब्रीहिभिर्यजेत्युच्यते। तत्स्थाने सौर्येष्टौ नीवारः गृह्यन्ते । तेऽपि ब्रीहिधर्मान् लभन्ते। कुशानां स्थाने गृह्यमाणाः शराः कुशधर्मान् लभन्ते। एवं न्यायोऽयं पतञ्जलिना स्वीकृतः ब्रूस्थानापन्नो वचिःअस्तिस्थानापन्नो भूः 'अजेर्व्यघञपोः' इति अजिस्थानापन्नो वीः इत्येवमादयः ब्रूवादिधर्मान् धातुत्वादीन् लप्स्यन्ते। पादादिस्थानमापन्नः पदादयोऽपि पादादिधर्मान् प्रातिपदिकत्वादिधर्मान् प्राप्स्यन्ते। एवञ्च न्यायोऽयं व्याकरणे मीमांसायां च समादृतो दृश्यते। अयं न्यायः यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कार्याणि।उपाध्यायस्य शिष्यः याज्यकुलानि गत्वा उपाध्यायकार्याणि अग्रासनादीनि प्राप्नोति इत्यनेन

तनाम इत्यपि बोध्यम्। अयं स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रभाष्ये बहुधा प्रपञ्चितः।

सोमपूतीकतृणन्यायः

स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽयं न्यायः प्रपञ्चितः। स्थानी हि नाम यो भूत्वा न भवति। आदेशो नाम अभूत्वा भवति। एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते यत्सतो नाम विनाशः स्यादसतो वा प्रादुर्भावः । सिद्धं तु यथा लोकिकवैदिकेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दः प्रयुज्यते। लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते। अत्र चोपाध्यायः न भूतपूर्वः । वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते। न तत्र सोमो भूतपूर्वः। तत्रोपाध्यायः प्रथमं नासीत्, तस्य निवर्तनेन शिष्यो न नियुक्तः। यत्र उपाध्यायः कर्म कुर्वन्नासीत् तत्रेदानीं शिष्यः अध्यापनादिकार्यं करिष्यतीत्येवाभिप्रायः । तथैव वेदवचनस्यायमभिप्रायो न यत्प्रथमं सोमलता आसीत् तां ततो निवर्त्य पूतीकतृणानि आनेयानीति । अत्र सोमलतया यद्यत्कार्यं पूर्वमासीत् तत्तत्कार्यमिदानीं पूतीकतृणैः कार्यमित्येव तात्पर्यम्। तथा प्रकृते इकोयणचीत्युक्ते इकारं निवर्त्य यकारो भवतीति नार्थः किन्तु यत्र इकारे पूर्वं कार्यमासीत् तत्रेदानीं यकारेण कार्यं कर्तव्यमित्येव तात्पर्यम्।

इतरेतराश्रयन्यायः

सतामदैचां संज्ञाया भवितव्यम्। संज्ञया चादैचो भाव्यन्ते। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते। तद्यथा नौर्नाविबद्धा नेतरत्राणाय भवति। इतरेतराश्रयाद्वाक्यार्थाप्रसिद्धिः। एवं बहुषु स्थलेषु इतरेतराश्रयत्वं प्रकाशितं समाहितञ्च। मीमांसायामपि न्यायोऽयं स्वीकृतो दृश्यते। अपूर्वं कल्पयित्वा फलमवगम्येत, फलं च कल्पयित्वापूर्वम्। एवमितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते इति शबरस्वामिना भाष्ये चतुर्थाध्याये तृतीये पादे दशमसूत्रव्याख्यावसरेऽस्योल्लेखः कृतो दृश्यते । प्रायः सर्वेषु दर्शनेषु

आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकादयो दोषाः यथावसरमुट्टङ्किताः सन्तीति बोध्यम्।

शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धानुकरणन्यायः

शिष्टस्यानुकरणमभ्युदयाय, अशिष्टाप्रतिषिद्धस्यानुकरणं नैवदोषाय नाप्यभ्युदयाय, प्रतिषिद्धानुकरणन्तु दोषायैव कल्पते। तत्र लौकिकाःवैदिकाश्च दृष्टान्ताः भाष्यकारेण प्रदर्शिताः। लोके तावत् यः एवमसौ ददाति, य एवमसौ यजते. य एवमसौ अधीते इति तस्यानुकुर्वन् दद्यात्, यजेत अधीयीत च सोऽप्यभ्युदयभाग्भवति। वेदेऽपि य एवं विश्वसृजं सत्राण्यध्यासते इति तेषामनुकुर्वन् तद्वत्सत्राण्यध्यासीत सोऽप्यभ्युदयेन युज्जेत। अशिष्टाप्रतिषिद्धं यथा-य एवमसौ हिक्कति, य एवमसौ हसति, य एवमसौ कण्डुयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च, हसेच्च, कण्डूयेच्च नैव दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। प्रतिषिद्धानुकरणं यथायस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति, एवमसौ सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां पिबेत् सोऽपि पतितः स्यात्। दुष्टानुकरणं दुष्टमेवेति तात्पर्यम्। अत्र हन्ता अनुहन्ता चेत्युभावपि हननं कुरुतः पाता अनुपाता चेत्युभावपि पिबतः। अतोऽस्य दुष्टत्वम् । यस्तु स्वस्थचित्तः सर्वेषां पुरतः अनुकुर्वन् कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् स न पापभाक् भवति, ब्राह्मणहननसुरापानयोस्तत्राभावात्। एवमनुकरणं क्वचिद्दोषाय, क्वचिदभ्युदयाय, क्वचित्तु न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति सिद्धम्। अयं न्यायोऽपि मीमांसकैरभ्युपेय एव।

अव्यपवृक्तावयवन्यायः

वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणमस्ति न वेति विचारःप्रकरणम् वर्णग्रहणेन ग्रहणे गुणान् दोषांश्चोद्भाव्य सर्वदोषपरिहारायेदमुच्यते नाव्यपवृक्तस्य अवयवे तद्विधिर्यथा द्रव्येषु इति। अभिन्नबुद्धिविषयस्य एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्य योऽवयवः तस्मिन् पृथक्भूतवर्णविधिः न भवतीत्यर्थः। सप्तदशसामिधेन्यो भवन्तीत्युच्यते। सामिधेनी शब्दः ऋच्

वाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु दत्तं सप्तदशहस्तं काष्ठे सप्तदशकाष्ठानीति बुद्धेरभावात् न सप्तदशारत्निमात्रं काष्ठमग्नावभ्याधीयते। यद्यपि एकैका समिदरत्निमात्रमिति मिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वं भवति। तथापि अभिन्नबुद्धिविषयसमुदायावयवत्वान्न व्यपवृक्ताश्रयकार्यप्रसङ्गः । व्यपवृक्तं भेदः। किञ्च तैलं न विक्रेतव्यम्, मांसं न विक्रेतव्यमित्युच्यते । व्यपवृक्तं तैलं मांसं वा न विक्रीयते । परन्तु अव्यपवृक्तंगावः सर्षपाश्च- विक्रीयन्ते तत्र न निषेधः प्रवर्तते । अभिन्नबुद्धिविषयत्वात्समुदायस्य । एवं लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमित्युच्यते । व्यपवृक्तं- भिन्नबुद्धिविषयं स्पृष्ट्वा नियोगतः कर्तव्यम् । अव्यपवृक्ते कामचारः तेन शौचाभावः । एवं प्रकृते दीर्घप्लुतादिषु अकारादिषु एकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यत्वेनाभिन्नबुद्धिविषयत्वात् समुदायस्यावयवे वर्णविधिः न भवति। अयं च न्यायः मीमांसायां मुख्यतया आश्रयणीय इति सामिधेन्यादिदृष्टान्तैः स्पष्टं भवति ।

प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वन्यायः मीमांसायां श्रुतिलिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् इति पठ्यते । तत्र श्रुतिः प्रबलं प्रमाणं, परं परं दुर्बलम् । तत्र चार्थविप्रकर्षो हेतुः । श्रुतौ साक्षादङ्गत्वबाधकः शब्दोऽस्ति । अन्यत्र लिङ्गादिबलाद् अङ्गत्वमनुमीयते। प्रकृते च प्रकरणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यमुच्यते । प्रकरणात् समभिव्याहार रूपवाक्यकल्पना, ततो लिङ्गकल्पना, ततः श्रुतिकल्पना इति अङ्गत्वबोधः विलम्बेनैव भवति । श्रुत्या तु झटिति अङ्गत्वप्रतीतिः इति मीमांसकसमयः । एतन्मूलकमेव श्रुतानुमितयोः श्रुतं बलीय इति न्यायोऽपि । अयं च न्यायः वैयाकरणैरप्यभ्युपगम्यते । नपुंसकस्य झलचः इति सूत्रे शेखरकारः नपुंसकस्येति गृह्यमाणस्यान्यस्याभावादङ्गस्यैव विशेषणम् । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यादौ गृह्यमाणस्य दध्यादेरेव विशेषणं, प्रकरणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्वादिति । यद्यपि अङ्गस्येत्यधिकारात् अङ्गमेव प्रकरणम्, अतः अङ्गस्य प्राधान्ये सत्येवानङ् भवेत् तथापि

प्रकरणं प्रबाध्य श्रुत्या दध्यादीनां प्राधान्ये एवानङ्‌ न तु अङ्गस्य प्राधानतयामिति मीमांसान्यायमवलम्ब्य व्यवस्थापितं बोध्यम् ।

पर्जन्यवर्षणन्यायः

(पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः) 'इको झल्' इति सूत्रे भाष्ये निनीषतीत्यादौ नी इति दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति वदन्नाह भाष्यकारः- न हि दीर्घाणां दीर्घाः प्राप्नुवन्ति किं कारणम् न हि भुक्तवान् पुनर्भुङ्क्ते; कृतश्मश्रुश्च श्मश्रूणि कारयति। ननु च पुनः प्रवृत्तिर्दृष्टा । भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते कृतश्मश्रुश्च श्मश्रूणि कारयति। सामर्थ्यात् पूनः प्रवृत्तिर्भवति भोजनविशेषात् शिल्पिविशेषाद्वा। दीर्घाणां पुनर्दीर्घवचने न किमपि प्रयोजनमस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्र पर्जन्यवत् । तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च समभिवर्षति । पर्वते वा समुद्रे वा कृषिभूमौ वा । क्वचिद्वृष्टेः प्रयोजनं क्वचिच्च न स्यात् । तथापि सर्वत्र ऊने पूर्णे च वृष्टिर्भवत्येव। एवं शास्त्रमपि सति निमित्ते सर्वत्र प्रवर्त्तत एव । 'गौरीणाम्' इत्यादौ प्रयोजनाभावेऽपि दीर्घस्य दीर्घः स्यादेव । रामाणाम्, हरीणामित्यादौ तु 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तिः आवश्यकी । एवं 'नामि' इति अजन्तस्य सर्वत्र दीर्घः भवत्येव । निनीषाते इत्यादौ दीर्घविधानं सार्वधातुकार्थधातुकयोरिति गुणबाधानार्थमिति वक्तुं शक्यते । न्यायोऽयं मिमांसासम्मतः शुचेरपि शुचित्वं मन्त्रादिना क्रियत एव । अतः तत्रापि पर्जन्यवर्षणन्यायः अभ्युपेयते ।

क्षीरोदकसंपर्कन्यायः

न्यायोऽयं तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमिति सूत्रभाष्येऽवतारितः। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति । तद्यथा लोके क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियत् क्षीरं कियदुदकमिति, कस्मिन्नवकाशे क्षीरं, कस्मिन्नवकाशे उदकमिति च । एवमिहापि आमिश्रीभूतत्वान्न ज्ञायते कियदुदात्तं, कियदनुदात्तमिति अस्मिन्नवकाशे उदात्तम्,

अस्मिन्नवकाशेऽनुदात्तमिति चेति, अतः तस्यादित अर्धमुदात्तमिति वचनमावश्यकमिति भाष्यतात्पर्यम् । आमिश्रवणं त्रिप्रकारम् । तत्र प्रथमम्-पदार्थद्वयमपि स्वरूपपरित्यागेन 'गङ्गोदकवद्वा' 'पांसूदकवद्वा' नवं रूपं गृह्णाति । द्वितीयं यथा-क्षीरोदकवत् एकमपरस्य स्वरूपं गृह्णाति । तृतीयन्तु तिलोदकवत् मिश्रणेऽपि पदार्थद्वयं स्वं स्वं रूपं न त्यजति । सुरेशः इति प्रथमस्य हरेऽव इति द्वितीयस्य हरी एतौ इति तृतीयस्य चोदाहरणं बोध्यम् । अयमपि न्यायः मीमांसासम्मत एव ।

एवमनेके न्यायाः पतञ्जलिभाष्यगताः मीमांसादर्शनगताश्च सन्ति । तक्रकौण्डिन्यन्यायः, नष्टाश्वदग्धरथन्यायः पङ्ग्वन्धन्यायः, सिकतातैलन्यायः, ब्राह्मणभोजनन्यायः, लट्वानुकर्षणन्यायः, वृश्चिकभियान्यायः, एकाक्रिया द्वयार्थकरीन्यायः, द्रव्योपचारन्यायः, शकुनिदर्शनन्यायः, आदित्यदर्शनन्यायः, इत्येवामादयः सहस्रशो न्यायाः तत्र भाष्यकारेण मीमांसाकारेण च उट्टङ्किताः प्रपञ्चिताः दृश्यन्ते । तेषां सर्वेषां चयनं समीक्षणञ्च नाल्पश्रमसाध्यं, नापि प्रबन्धनिवेशानुकूलञ्च ।

ANYĀPADEŚAŚATAKA

Editor : Dr. P. VISALAKSHY

Anyāpadeśaśataka as the title itself indicates is a work containing hundred verses. These verses depict essential principles of life indirectly through something else. There are many works entitled Anyāpadeśa. Krishnamacariar refers four such works in Sanskrit literature. They are of Nīlakaṇṭha, Jagannātha, Gaṇapati Śāstri and Ghanaśyāma.[1] Three other works, the titles of which begin with Anyāpadeśa can be seen in Kerala. One among the three is Anyāpadeśa by Kochunni Thampuram of Kodungalloor. This might be a Malyalam work.[2] The second one is Anyāpadeśasaptati consisting of seventy two verses by Ilattur Ramasvami Shastri written by the instructions of Ayilyam Thirunal Maharaja of Travancore.[3] The third one entitled Anyāpadeśaśataka is authored by Ravivarma Thampuran of Kadathanadu.[4] In the Oriental Research Institute and Manuscripts Library there is a manuscript in Grantha characters entitled

---

[1] History of classical Sanskrit literature, P.

[2] Kerala Sanskrit Literature – A Bibliography, p.142; Kerala Sāhitya Caritram Vol. IV, p.354.

[3] Kerala Sanskrit Literature – A Bibliography, p.142. Also see Vijñānadipīkā, Vol. III, pp. 307-311

[4] Printed at Sreekrishna Vilasam Press, Tanjore, For details see Contribution of Kerala to Sanskrit Literature.

Anyāpadeśaśataka (Ms. No. 5499-A) in which the author's name is not mentioned.[5]

The present work Anyāpadeśaśataka is of Nīlakaṇṭha Dīkṣita as evidenced from the Colophon –

"iti nīlakaṇṭhadīkṣitena viracito anyāpadeśaśataka samāptaḥ".[6]

In another manuscript the details of the author are given as – "iti śrībharadvājakulajaladhikaustubhaśrīkaṇṭhamatapratiṣṭhāpanācārya caturadhikaśataprabandhanirvāhaka śrīmahāvratayāji śrīmadappayyadīkṣitasodarya śrīmadāccādīkṣitapautreṇa śrīnārā-yaṇadīskṣitāmajena śribhūmīdevīgarbhasambhavena śrīnīla-kaṇṭhadīkṣita viracitā anyāpadeśaśatakam sampūrnam.[7]

It shows that the author Nīlakaṇṭha Dīkṣita belongs to Bharadvājagotra, founder of Śrīkaṇṭha philosophy, composer of four hundred prabandhas, grandson of Āccā Dīkṣita, the brother of Appayya Dīkṣita and the son of Nārāyaṇa Dīkṣita and Bhūmīdevi. Dr.Kunjunni Raja agrees to the view that Nīlakaṇṭha Dīkṣita is the grandson of the brother of Appayya Dīkṣita.[8] (1520-1593). According to him Varṇanāsārasaṅgraha is written by one Nīlakaṇṭha Dīkṣita and in this context he states that Nīlakaṇṭha Dīkṣita is the son of Appayya Dīkṣita II and Kāmākṣī. This

---

5 This work is different from the Anyāpadeśaśataka of Nīlakaṇṭha Dīkṣita.

6 Ms. No. 20680 (क)

7 Ms. No. 2449-A (ख). This work scrutinised by Kerala Varma Valia koil Thampuran was printed in 1886 at the instance of Ramavarma Maharaja.

8 Contribution of Kerala to Sanskrit Literature, p. 68

Nīlakaṇṭha Dīkṣita was a poet in the court of Karthika Thirunal Maharaja of Travancore and the king gave him the title 'Prabandhasāgara.' He was also known as Ayyā Dīkṣita. Raja's opinion in this regard is based on the colophon found in a manuscript of Varṇanā Sārasaṅgraha which is kept in the Adyar Library. This colophon reads as – "iti śrīmadbharadvājakulajaladhikaustubha śrīmadappayyadīkṣita vamśyena appayyadīkṣitātmajena Kāmākṣīgarbhasambhavena nānādeśasthitanānāślokasamgrāhakeṇa śrīvañcimahīmahendra śrīrāmavarmamahārājadattaprabandhasāgarābhidhānena śrīnīlakaṇṭhadīkṣitena"[9].

Scholars like Ulloor, Vatakkumkur and Dr.S. Venkitasubramonia Iyer are also of the same view.[10] Also the Colophon given in 'Appayyadīkṣitavamṣāvalī' of Vīrarāghavakavi clearly stands testimony to this –

yo'ppātanūjaḥ kathito'tha vidvānayyāmakhīti prathitāpadānaḥ yo varṇanāsārasangrahakṛt pratito'yam vai prabandhāmbhu-nidhim."[11]

While referring to the author of Nalacarita, Dr. Kunjunni Raja states Nīlakaṇta Dīkṣita is the brother of Appayya Dīkṣita. Thus the author of Nalacarita and the authors of Ānyāpadeśaśataka might be one and the same. However in the case of Varṇanāsārasaṅgraha it is stated that its author Nīlakaṇṭha Dīkṣita is the son of Appayya

---

9 Op.cit, pp. 179-80.

10 Kerala Sanskrit Literature – A Bibliography, p. 55.

11 Kerala Sāhitya Caritram IV, p. 494.

Dīkṣita II and Kāmākṣī.[12] Hence these two Nīlakaṇṭha Dīkṣitas might be different.

In the colophon given, the date of the work is not mentioned. Ramachandra Iyer states that Anyāpadeśaśataka of Nīlakaṇṭha Dīkṣita is of 17th century A.D.[13] There is another Nīlakaṇṭha Dīkṣita of 16th century who is the author of Ānandasāgarastava and Śivotkarṣamañjarī. The author of Anyāpadeśaśataka has intimate connection with the Travancore Royal family. It is evidenced from the following facts

(1) Svati Thirunal Maharaja has written a commentary called 'Pratipadyam' for this work

(2). At the instance of Ramavarma Maharaja this work was scrutinised by Kerala Varma Valia Koil Thampuran and published in 1886. Nīlakaṇṭha Dīkṣita, the author of Varṇanāsāra-saṅgraha was a protege of Karthika Thirunal Maharaja and belonges to 18th century.[14] Since the period of the author of Anyāpadeśaśataka is 17th century as stated by Ramachandra Iyer and Krishnamacariar the authors of works Anyāpadeśaśataka and Varṇanāsāra-saṅgraha are not one and the same. In short there exists three poets having the same name Nīlakaṇṭha Dīkṣita, one belonging to 16th century, another belonging to 17th century and the third one belonging to 18th century. The author of

---

[12] Op.cit. p. 179

[13] A Short History of Sanskrit Literature, pp. 83, 106, 119 .

[14] Kerala Sanskrit Literature – A Bibliography, p.55.

Anyāpadeśaśataka is the one who lived in the 17th century.

Nīlakaṇṭha Dīkṣita, the author of Anyāpadeśaśataka has many works to his credit. He is the author of Nīlakaṇṭha-vijayacampu, Śivalīlārṇava, Gaṅgāvataraṇa, Kalividambana, Sabhārañjana, Śāntivilāsa and Vairāgyaśataka.[15] He might be the author of Nalacarita also.

The present work Anyāpadeśaśataka has two commentaries. One is Anyāpadeśaśatakavyākhyā by Rajarajavarma Valiya Koil Thampuran. This commentary is for only 40 verses.[16] The other commentary is by the name Anyāpadeśaśatakaślokāvataraṇikā by Svati Thirunal Ramavarma Maharaja named as 'Pratipadyam'. This work is the introduction to each one of the ślokas in Anyāpadeśaśataka of Nīlakaṇṭha Dīkṣita. This commentary was published along with the original and its translation into Malayalam by Kerala Varma Valia Koil Thampuran. A Malayalam commentary was published by M. Rajarajavarma of Kottayam.[17]

The following manuscripts of ORI & Mss. Library are used for preparing this edition.

---

[15] Kerala Sāhitya Caritram, IV, p.23,
Keralīya Samskṛta Sāhitya Caritram, IV, p.396,
Carcayum Pūraṇavum, II, p.15.

[16] Kerala Sāhitya Caritram, IV, pp.13, 17, 468.
Kerala Sanskrit Literature – A Bibliography, p.143.

[17] Ibid.

1. 20680 (क)

This is a palm-leaf manuscript written in Malayalam script. The number of folios is 47. There are on the average 8 lines per page and 9 letters per line. The number of granthas is 160. The size of the folios is 18 cms x 4 cms. The work is complete and the manuscript is in good condition.

2. 2449-A (ख)

It is a palm-leaf manuscript written in Grantha characters. The number of folios is 16. There are 5 lines per page and 42 letters per line approximately. The number of granthas is 300 and the size of the folio is 34 cms x 3.5 cms. The work is complete and manuscript is in good condition and legible.

3. 4485 – A(ग)

This is a paper manuscript written in Devanāgarī script. The number of granthas is 160. The work begins only from 59th verse. The available papers are in good condition.

4. 2954- K and 3511 – B

There are two more palm-leaf manuscripts with the numbers 2954-K and 3511-B in Grantha characters. These two manuscripts are in a dilapidated condition and these manuscripts could not be utilised for this edition.

As a poet Nīlakaṇṭha Dīkṣita has acquired muc popularity and his works are well appreciated by scholar The verses found in Anyāpadeśaśataka stand testimony his poetic talent. He is gifted with good imagination ar the imageries used in the work are exemplary. Hope th publication of this work will be of much use to the studer of Sanskrit literature.

। अन्यापदेशशतकम् ।

छायावृक्षमुपाश्रयन्ति पथिषु श्रान्ता हि पान्थस्समं
तष्वेकोऽस्य शुभं शुभेन मनसा हृष्यन्ननुध्यायति।
अन्यो हर्तुमपेक्षतेऽस्य विटपानाधारयष्टेः कृते
कश्चिन्निश्चिनुते कवाटफलकं कर्त्तुं तमेव क्षणात्।। १

श्वानस्सन्त्यभितोऽपि दन्तमुकुल व्यावर्त्तनोद्घाटित-
स्वैरोत्तानितविड्वराहपृथुकाः किं तैस्थितैर्वामृतैः।
वस्तव्यं गिरिराजमौलिषु विहर्तव्यं पुनस्स्वेच्छया
हन्तव्याः करिणो मृगेन्द्र इति च प्राप्तव्यमुच्चैर्यशः।। २

किं पुष्णसि मृगान्मगादनकुलात् किं वा [1]परं त्रायसे
त्वद्भाग्येन तथाप्यमी वनभुविस्स्वैरं चरित्वा तृणं।
त्वां राजानमुपासितुं यदि किल श्रद्धां निबध्नन्ति [2]यत्
किं [3]पारिन्द्रगुहागृहादपि विनिर्गन्तुं [4]तवैष श्रमः।। ३

उन्मुच्य स्वजनानुपेक्ष्य तृणवत् प्राणानपि प्रेयस-
स्तीर्त्त्वा दुस्तरमर्णवं च वणिजः प्राप्ताः [5]पटीराशया।
श्वासैस्ते विनिवर्त्तिताः प्रतिभयैस्स्वस्थो [6]भवातः परं
त्वं वा केवलमङ्गमङ्गमुरग व्यालिम्प गन्धद्रवैः।। ४

---

[1] परित्रायसे - ख
[2] तत् - ख
[3] हे सिंह -
[4] तवाद्य -ख
[5] चन्दनाशया -
[6] भवान्तः - ख

भ्रान्त्वा दिग्वलभीर्विचित्य विपिनान्यासाद्य दैवादिह
क्वापि क्वापि मुखेन केवलमथैकैकां शलाकां हरन्।
कृत्वा नीडकुटीं चिरात्तरुशिरस्यध्यास्त यावन्नतां
काकस्तावदहो तदेव विपिनं दग्धं दवज्वालया ।। ५

नाम्भोजाय शशी न चापि शशिने यद्रोचतेऽम्भोरुहं
किं तेन क्षतमस्ति किञ्चन जगत्येतस्य वा तस्य वा।
लोकानन्दकयोःपरन्त्विह तयोः प्रेम्णैव भाव्यं मिथ-
स्तच्चेनाजनि तत् प्ररूढमयशस्स्फारं विधेः केवलम्।। ६

अस्तप्रत्युपकारगन्ध[7]मकृतस्वप्रार्थनापेक्षम-
प्यम्भोभिर्भुवमार्द्रयन्ति जलदा जीवन्त्यमी जन्तवः।
दैवज्ञःपुनरस्ति वृष्टिरिति वाणेका मयोक्तेति य-
द्विश्वंक्रीतमिवाधिगच्छति तदेवाघूर्णते मर्मणि।। ७

अस्ति स्वादुफलं किमस्ति किमथाघ्रातुं क्षमः कोरक-
स्तद्विश्राम्य तु नाम भोक्तुमुचितं पत्रं किमस्त्यन्ततः।
सेव्यो हन्त यदीदृशोऽपि मनुजैर्वृक्षाधमः पित्पलो
दुस्स्वातन्त्र्यमिदं विधेः [8]कथय तत् कस्यग्रतो रुद्यताम्।। ८

सर्वासां सरितां पतिर्यदि[9] यदि व्याप्तस्समस्ता दिशः
कल्पान्तेब्वपि वा न शुष्यति यदि स्वैरं तदङ्गीकृतं।
अम्भस्स्वादु पिपासतः पथि परिश्रान्तस्य पान्थास्य किं
तेन स्यात् फलमर्णवोऽयमिति चेदिन्दुग्रहे स्नास्यते।। ९

---

[7] मसकृत् - ख
[8] कथयतो - ख
[9] खलू - ख

स्थित्वा [१०]तीरभुवि प्रसार्य सरसि स्वैरं कराग्रं पयः
पातव्यं पिब तावता न विरमेद्दन्तीन्द्र किं ते तृषा।
उन्मृद्नासि तटीरपः कलुषयस्युन्मूलयस्यब्जिनीं
हानिः कस्य तवैव मृग्यमुदकं भ्रातः [११]पुनस्तृष्यतः ।। १०

को दोषः परितो गते मधुकरे क्रीतः किमेष त्वया
क्रीतेनापि किमास्यते [१२]क्वचिदपि ग्लानोदरेण क्षणं।
जानास्येवमथापि चेत् क्षिपतितं कर्णानिलैर्दूरतो
दुर्धर्षोऽसि निरङ्कुशोऽसि भवतो मत्तेभ वार्तैव का ।। ११

नेतव्यस्समयः कियानिह सखे काकत्वया भ्राम्यता
हंसीभूय सुखेन भुङ्क्ष्व नलिनीनालानि पद्माकरे।
[१३]व्यावर्त्तव्यमिहास्ति किं विमलता किञ्चित्तु कार्यातनो-
र्हंसत्वे यदि ते जनो विवदते दण्ड्योऽहमस्म्यग्रत : ।। १२

किं त्वं दोहदमीहसे किमुदकैस्सिक्तोऽसि किं केनचित्
बद्धस्ते सकृदालवालवलयः किं ते मही संस्कृता।
द्विस्त्रिः पुष्प्यासि [१४]वासरेह्यनुगुणं [१५]धुस्तूरतो निह्नवे
दुर्गन्धो न भवेदियान्यदि ततस्त्वं पारिजातोऽसि नः।। १३

गन्तव्यं जलमध्य एव गतवन्मन्तव्यमेतद्वपुः
क्षन्तव्या लवणानिला इति कृतं निर्विद्य [१६]सांयात्रिक।

---

[10] स्वैर - ख
[11] स्तृष्यति - ख
[12] क्वचिदिह - ख
[13] व्यावृत्त - ख
[14] वासरस्यनुगुणान् - ख
[15] धूर्धूरतो - ख
[16] यात्रिका - ख

अन्तर्वेश्मनि हंसतूलशयने सुप्त्वा सुखं जाग्रतो
हस्ताग्रे धनमेष्यति स्वयमिति भ्रातः किमास्ते हृदि।। १

आसीनस्सुखमापणे यदि वणिक् श्रद्धालुभिः प्रार्थितः
किञ्चिच्छंसति पञ्चकं शतकमित्येतन्न तस्याद्भुतम्।
आपातालविघूर्णिताम्भसि चलत्यौत्पातिके मारुते
मज्जन्त्यामपि ना विमुञ्चति न यस्तामेवमूल्यस्थितिम्।। १

विद्धं मर्मसु येन येन गरलोन्मिश्रा गिरश्श्राविताः
जज्वाल ज्वलनास्त्रवन्निशिनिशि क्रूरैः करैर्यस्सदा।
सर्वेते सुहृदो बभूवुरधुनासङ्गे मियः कामिनो-
दौर्ज्यन्यस्य विभावनात् परिणतौ दूती परं दूषिता।। १

सन्नद्धेषु पयोधरेषु चलिते मन्दं पुरो मारुते
कादम्बे [17]कमलाकरस्थितिमपि त्यक्त्वा सरः प्रस्थिते
मिथ्यारोपितपौरुषैर्मधुकरैर्मुग्धैर्यदध्यासितं
तस्येदं फलमम्भसा प्रवहता सैवाब्जिनीमज्जिता ।। १

सन्त्यक्ता यदि केतकी [18]त्रिभुवने श्लाघ्यापुरद्रोहिणा
तस्मिन्नेव हि पर्यवस्यति ततो वस्तुष्वसारज्ञता।
किं वेणीषु न तां वहन्ति सुदृशः किं सा न विक्रीयते
किं नेमामुपलालयन्ति रसिकाः क्षोणीभुजौ मौलिभिः।। १

कोणे क्वाप्यवतीर्य गात्रमभितस्सिक्त्वा पयश्शीकरै-
रास्वाद्योदकमागतोऽस्मि पुनरित्यास्ते गजस्याशये।

---

[17] भानिभिरपि - ख
[18] त्रिभुवन - क, ख

कासारस्य दशात्वसौ कलुषितान्यम्भांसि मग्नास्तटा
प्रध्वस्ता नलिनी किमत्र बहुना खातव्यमास्ते पुनः।। १९

द्यौरित्थं क्षितिरित्थमित्थमुदधेर्मुद्रेति कृत्वा स्थितिं
विश्वस्याहनि विश्रमाय शयितुं प्रारम्भि धात्रा यदा।
दग्धं चण्डकरैस्तदेव पवनैरौत्पातिकैश्शेषितं
मेघैः प्लावितमद्भुतैरपि जगत् स्रष्टव्यमासीत् पुनः।। २०

स्वस्ति स्वागतमास्यते सुखममी [१९]जाताःकुतः पल्लवा-
स्सन्तस्सत्कुसुमान्यपीह [२०]किमतो माध्वी च तत्रेक्ष्यते।
किं भृङ्गा अपि सन्ति साधु शिरसि न्यस्तं पदं शाखिनां
[२१]धुस्तूरास्ति न दुर्लभं किमपि ते यावद् वसन्तस्सुखी।। २१

दृष्टाश्चन्द्र समुद्गमाश्शतमतिक्रान्ताश्शतं प्रावृष-
स्सीमामेष न जात्वलङ्धत किलेत्यब्धिर्न विश्वस्यतां।
योऽसौ शेत इवायमेव विधिना वामेन चेश्चाल्यते
का सीमेति तदास्ति के जनपदाः का मेदीनी का दिशः।। २२

सर्वत्र स्रवतोऽस्य किञ्चिदुदकं दिष्ट्या मुहूर्त्ते क्वचि
च्छुक्तीनामुदरेषु मौक्तिकमभूत् [२२]काले कदाचित् [२३]किल
[२४]अद्यत्वे च तथा करोतु पटुता यद्यस्ति तद्दूरत-
श्शुष्कैरेव तु गर्जितैर्व्यथयति श्रोत्राणि धाराधरः ।। २३

---

[19] जातः - ख
[20] किमितो - ख
[21] धुर्धूरास्ति - ख
[22] कल्पे - ख
[23] किले - ख
[24] अद्यत्वेऽपि - ख

आयुस्ते कियदस्ति तत्र च कियत्तारुण्यमत्रापि वा-
प्यर्द्धं निर्गलितं निशात्मकतया यत्रास्ति [२५]सङ्गो न ते।
शेषास्सन्ति कतिक्षणाःप्रणयजस्तत्रापि कोपो यदि
व्यर्त्थं निश्चिनु चक्रवाकि जननं कस्ते हितं वक्ष्यति।। २४

सर्वेषां [२६]विदितास्सुधाकरकरास्साक्षात् सुधारूपिण-
स्सन्देहोऽपि न तद्भुजस्सुमनसो जाता न मर्त्यो इति।
तानेव ह्युपभुञ्जते प्रतिनिशं दीनाश्चकोरा इमे
क्षीयन्ते तृणवच्च को नु गहनां जानातु धातुर्गतिम्।। २५

अर्च्चामस्ससततं गणाधिपमथाप्याखून्निहन्मश्शतं
ध्यायामो हृदि भैरवं तदपि तु प्रोत्सारयामश्शुनः
भूतेशं प्रणुमस्तथापि शतशो भूतानिगृह्णीमहे
न ह्येकस्य गुणः परस्य महतो दोषानपि प्रोर्णुते।। २६

अम्बुक्षोभकृतः कतीह तिमयः कत्युच्छ्रिताः पर्वताः
कीदृक् चान्तरबिन्धनो हुतुवहः कीदृक् च नौकागतिः।
आगच्छत् प्रतिगच्छदुच्चलदुपश्लिष्यत् [२७]प्रधावत् पतत्
कल्लोलारभटीभिरेव जलधेस्सर्वं तदाच्छाद्यते।। २६

जामाता कमलाक्ष एव गृहीणी गङ्गा जगत्पावनी
शीतांशुप्रमुखास्सुता भगवती श्रीरेव कन्या स्वयं।
ईदृक् ते गृहमेधिता त्रिभुवनाधारस्य [२८]वारान्निधेः
कश्शक्नोति जनो मनोरथपथेऽप्येतावदुत्प्रेक्षितुम्।। २८

---

[25] सङ्गे - ख
[26] विविधा - क
[27] प्रधावत्यत PE
[28] वा सन्निधे - क, ग

यन्मूले निखिलागमानुपदिशं तत्त्वं परं [29]शङ्करो
यत्पर्णे जगतां निधिस्सतु वटो [30]नाम्नापि न स्वीकृतः
[31]यच्छाखानिचयः [32]पिशाचनिलयो यन्मूलगाः पन्नगा-
स्तस्याश्वत्थतरोः पुनः कति नमस्कारः कति प्रार्थनाः।। २९

आगच्छन्त्यवकुण्ठयन्त्यथ पुनः पश्यन्ति जिघ्रन्ति च
स्वारब्धं मधुमक्षिकां न कणमप्यस्य स्वयं भुञ्जते।
धन्यस्त्यन्य उपेत्य [33]निर्भयममूरुत्सारय[34]यन्दूरत-
स्स्वादं स्वादमिदं स्वसम्भृतमिव [35]स्वच्छन्दमानन्दति।। ३०

आसन्नो मधुरागतं वनभुवस्साम्राज्यमित्यद्भुताः
श्रूयन्ते गिर [36]एष तत्वमिह न ज्ञातुं विधातुः क्षमः।
यत्पर्णैस्त्रुटितं यदप्युपरतं पुष्पोद्गमैश्शाखिनां
यद् ग्लानं विटपैरिदं पुनरिह प्रत्यक्षमालक्ष्यते।। ३२

उत्सन्नो मधुरस्ति कोकिलरवैरुत्सन्नमस्त्येतद-
प्युत्सन्नं मलयानिलैरिदमपि प्रागेव जानीमहे।
पान्थास्तुष्यथ तावतैव किमिति भ्रान्ता यदि प्राणिति-
स्तोकेनापि मनोभवो विगलतु प्राणेषु शुष्को ग्रहः।। ३२

---

[29] शङ्कर - ख
[30] नामपि - ख
[31] निलय - ख
[32] निचयो - ख
[33] निर्दय - ख
[34] दूरतो - ख
[35] स्वाच्छाद्य - ख
आच्छादयति PE
[36] इव - क

तिक्तास्ते विटपास्त्वचो यदि ततोऽप्यासंस्ततोऽपि च्छदा-
स्तेभ्योऽपि प्रसवास्ततोऽपि च फलान्येवं न दृष्टं क्वचित्।
स्तौमि त्वामथवा न निम्ब भवतोऽप्यासीद्यतस्सम्भवः
श्रीमत्तत्किल निम्बबीजमधुना स्तुत्यं [३७]वचश्शलिनाम्।। ३३

चूताः पल्लवमुद्गिरन्ति वितरन्त्येतत् पिकेभ्यस्तत-
स्तेप्येतेन कुहूः कुहूरिति कलं कुर्वन्ति कूजामिति।
निम्बोऽपि स्वयमुद्गिरन् फलमनेनाराधयन्वायसान्
किञ्चित्तेषु ततो रटत्सु [३८]सफलं जन्म [३९]स्वयं मन्यते।। ३४

भोज्यं स्वादु पयस्थितं मणिगणैरापिञ्जरे पञ्जरे
दूरे चिन्तयितुं च दंशमशकाः पारे गिरां लालनम्।
सत्यं सर्वमथपि काननभुवि स्वाच्छन्द्यमव्याहतं
ध्यायन्ती विमना [४०]मनागपि शुकी नालम्बते निर्वृतिम्।। ३५

प्राङ्मेधैः कियदम्बु पीतमुदधेः पीतेऽपि वृष्टिः क्वचि-
द्वृष्टेश्चापि कियत् प्रलीनमवनौ पीतं कियत् प्राणिभीः।
नेदं कश्चन वेदयत्तु किमपि प्रापावशिष्टं पुन-
र्घर्मान्ते सरितां मुखेन तदभूदीर्ष्यास्पदं पश्यताम्।। ३६

मेघं द्वारतया विधाय भुवनान्याप्लावयस्यम्भसा
चन्द्रं द्वारतया विधाय सवितः पुष्णासि सर्वौषधीः।

---

37 शाखिनाम् - ख
38 सुफलं - क
39 स्वकं - क, ख
40 मनागिव - क, ख

यत्त्वीषत्तपसीव तत्तु कुरुषे स्वेनैव तेनाधुना
दातृत्वं घनचन्द्रयोः परिणतं क्रौर्यं तु शिष्टं त्वयि।। ३७

द्वारं न प्रजहातु जातु नियतं जागर्त्तु रात्रीरपि
स्वल्पेनापि मुदं प्रयातु किमतश्शश्वैवतावानपि।
सम्पाद्यो महता धनेन सततं भोज्यश्च सान्त्वैरिति
त्यक्त्वा मत्तगजं पदेस्य महतस्थाप्यः किमेतावता ।। ३८

उत्पन्नास्सरितां ह्रदेषु सुचिरं तत्रैव पुष्टास्ततः
प्राप्ताः प्रावृषि सागरं जलचरास्तासां मुखादेव ये ।
द्वित्रैरेव दिनैस्तिमिङ्गिलकुलस्यासाद्य कूटस्थतां
मृष्यन्त्यद्य न ते रहस्यपि कृतां नादेयतासं कथाम् ।। ३९

पान्थाः कर्दमितः पयः कलुषितं हंसाः कृता दूरतः
पीड्यन्ते च यदेवमर्थिन इति क्रूरारवैश्चातकाः[४१] ।
सोदाहे तव हे पयोद सकलं शक्नोषि दातुं स्वतः
किन्त्वं शीकरमेकमप्युदधिना लोभो यदि स्वीकृतः ।। ४०

सर्वज्ञो यदि शङ्करो यदि महादेवो यदि प्रायशो
देवानामपि दैवतं यदि तदप्यास्तामिदं दूरतः ।
[४२]धुस्तूरैः फणिभिः कपालवलयैरन्यैश्च ते सङ्गति
श्चूडा चन्द्रकले न तावदुचिता याचे बहिर्गम्यताम् ।। ४१

अस्यां प्रावृषि चातकैर्जलकणा लब्धा न चेत् किं ततो
भाविप्रावृषि दास्यते द्विदुणमित्यभ्र त्वया गम्यते ।

---

[41] चातकै - ख
[42] धुदर्धूरै ख

एतेऽद्यैव लयं व्रजन्ति पृथुकैरेतत् [४३]कुलीनो न चे-
देकः प्राणिति [४४]तावतैव कृतमस्त्यत्रैव नस्संशयः ।। ४२

वर्णस्तेऽतिमनोरमश्शिरसि ते वासो मृडनीपतेः
प्रत्येतव्यतरञ्च काञ्चनमिति प्रौढं पुनर्नाम ते ।
किं कर्त्तव्यमितः परञ्च [४५]भवता [४६]धुस्तूर लोका पुनः
न क्रिणन्ति न च शृशन्ति न च वा पश्यन्ति गन्धप्रियाः ।। ४३

राज्यं येन कृतं न तस्य शृणुमः कामस्य नामाऽधुना
येषामेव गिरः पुरा [४७]परभतैस्तैरद्य मौनं धृतं ।
व्याप्ता येन [४८]दिशो न सान्प्रतमसौ [४९]मन्दालिलस्स्यन्दते
किं ब्रूमो नितरां निदाघहतको विश्वं नवं निर्ममे ।। ४४

पीयन्तां तमसा दिशो विदधनां नीचाः पिशाचास्स्वयं
व्याक्रोशन्तु शिवा कियच्चिरमसौ कालस्सरवे स्यास्यति ।
अद्योदेष्यति भानुरेष्यति [५०]दिशामद्यप्रसादोन्मुखे-
ष्वद्य स्वां प्रकृतिं गमिष्यति मही कोक त्वया क्षम्यताम् ।। ४५

मेघा इत्यपतीर्य केऽपि नभसस्सर्वं पयो गृह्णते
यादांसीति समागतास्तत इतोऽप्यन्ये रमन्ते सुखं ।
यस्तुस्वान्तिक एव तस्य महतस्तालस्य कालाद्वहो-
श्शुष्कस्यापि हि नोपयोगकणिकां पश्यामि तेनाब्धिना ।। ४६

---

[43] कुलीनोऽपि - क, ख
[44] तावदेतदल - ख
[45] भवतो - क
[46] धुदर्धूर - ख
[47] भृतां - ख
[48] दृशो - क
[49] स्पन्दते - क
[50] दशा - क

आक्रामन्तु तमेव चूतमपि च क्रोशन्तु रेफोत्तरं
डिम्भोऽस्माकमपीति[51] वाभिदधतां काका वराकास्स्वयं ।
गन्तव्यं क्व [52]ततोऽन्यतः [53]परभृतक्षन्तव्यमेतावद -
प्यग्रेकस्य निवेद्यतामिदमतिक्रान्तो वसन्तोऽधुना ।। ४७

गन्तव्यं शिशिरेण नाम भवितव्यं नाम चूताङ्कुरै-
स्तानास्वाद्य पिकः करिष्यति तदा नाम [54]स्वयं पञ्चमं ।
आस्तामेष तथाविधस्त्वमसि किं काक स्वतन्त्रस्य ते
कालोऽयं स्वर एष भोज्यमिदमित्येषा कुतो यन्त्रणा ।। ४८

काकामूर्ध्नि सुखं वसन्ति शतशश्शखासु शाखामृगा -
घूकाः कोटरगह्वरेषु मशकैर्दंशैश्च सान्द्रं[55] तलं ।
आधारः कियतामसि स्थिरतरं शुद्धं च लब्धं यश
पान्था नोपसरन्ति चेत् क्षतमितः किं वृक्षराजस्य ते ।। ४९

स्निग्धश्यामलकोमलं दलमतिप्रच्छायशीतं तलं
भूपर्यन्तविलम्बिजम्भलफलस्थूलं च वृत्तं फलं ।
सम्पश्यन्विजने वने व्यवसितस्तत्रैव वस्तुं सुखं
[56]पान्थः पान्थमुखाद्विष द्रुममम‌ुं दैवादवेन्य द्रुतः । ५०

वर्षन्त्यम्बुमुस्तपन्तु तपना मथ्नन्तु देवासुरा
बध्नन्तु प्लवगाः पतन्तु सरितो गङ्गदिमास्सर्वतः ।

---

[51] मसीति - क, ख
[52] गतेऽन्यतः - ख
[53] भृतो - ख
[54] स्वरं - ख
[55] दलम् - ख
[56] पान्थाः- ख

पुष्णातूत्पलबान्धवः प्रतिनिशमुष्णातु वा बाडबो -
[५७]नाब्धिः क्षुभ्यति न प्रसीदति ततो न क्षीयते नैधते ।। ५१

वापीकूपतटागपल्वलसरस्रोतस्विनीसारणी-
तोयाभ्युद्गम निर्ज्झरह्रदजलाधारोदपानप्रपाः ।
सम्पन्ना उपजीव्य यस्य विभवं साक्षात् [५८]प्रणाल्योऽपि वा
तस्मैज्जीवनजीवनाय सरितामीशाय तुभ्यं नमः ।। ५२

न ह्युष्णो न च शीतलो जलनिधिर्लब्धप्रतिष्ठोऽपि सन्
कस्त्वस्याः प्रकृतेरमुं चलयितुं शक्तस्त्रिलोकेष्वपि ।
अद्यापि जलतान्तरेव विहितं किं तावदौर्वाग्निना
सायं सायमुदित्वरेण शशिना तत्रैव वा किं कृतम् ।। ५३

राजा विप्रकुलस्य यस्य [५९] तनयस्सोमस्सवारान्निधे -
र्यस्सर्वाश्रयणीय पादकमलस्तस्याश्रयोऽयं हरेः
आनीतश्चुलुकं स एव चुलुकेऽप्यन्तः [६०]प्रवेश्येत चेत्
कस्संवेदितुमीहते भगवतः कालस्य[६१] लीलायितम् ।। ५४

दुग्धं स्वादुरसादपी [६२] हमधुनो दग्धं विषैर्वासुके-
[६३]स्सर्वत्र व्रतसाक्षिणो जलचरा मन्थाद्रिणा मारिताः ।
प्राणेभ्योऽप्यधिकास्सुरद्रुममुखाः प्राप्तास्समस्ता व्ययं
किञ्चिद्रक्षितुमिच्छतामृतमिह[६४] क्षीराब्धिना नाशितम् ।। ५५

---

57 नाम्बु - ख
58 प्रणालयाऽपि - ख
59 स्य - ख
60 प्रविश्ये ख, प्रवेश्येते - क
61 स्स - ख
62 पि हत सुधां दुग्धे - ख
63 संवर्त - ख, PE
64 मियत् - ख

लब्धाश्रीर्मुरवैरिणा पुरभिदा लब्धस्स्वयं चन्द्रमा
देवैरप्सरसो मणिद्विपहयास्तत् स्वामिनैवाहृताः ।
एकस्मै स्वयमेकमेव वितरप्येतेषु चेत् सागर -
स्त्रैलोक्यं वशयेज्जडस्तु स वृथा विक्रम्य [६५]तेर्लुण्ठितः ।। ५६

कत्यश्वाः कति धेनवः कति गजाः कत्यद्भुताः पादपा -
[६६]स्सुन्दर्यः कति [६७]सुभ्रुवः कति [६८]महारत्नान्यनर्घाण्यपि
जातैका किल कन्यका जलनिधेर्दातुं प्रसक्ता यदा
सर्वं तव्द्ययितं तदा परिणतौ नाभैकमुच्छेषितम् ।। ५७

प्रागभ्यागतया किलाभ्रसरिता संप्लावयन्त्यामही-
मम्बोधिस्स्वयमप्यपूर्यत सकृत्तत्ज्जलाधारवत् ।
आस्तेऽयं कथमक्षयो निधिरपां ते ते कथं वासते
निर्व्याजाम्बुधराम्बुदानसुकृतं सिद्धं तदित्थं पुनः ।। ५८

खातं शीतलवारिवारिदकुलश्यामाभिरामद्रुमं
पान्थश्रान्तिहरं सरः पथिहृतं दुर्भिक्षमप्यम्भसां।
ये त्वेते भुवि चातका इति कदाप्यज्ञात भौमोदका-
स्ते गृह्णन्ति नचेदिहाम्बु किमतो दैवेन ते वञ्चिताः ।। ४१

भूमिष्ठा अतिपावनीस्सुरभिलास्स्वाद्वीरपस्सन्त्यज -
न्याचत्यम्बुदमन्बु चातकगणो [६९]यत्नेन किं साध्यते।

---

[65] लूण्ठिभि - ख
[66] सुन्दर्याः - ख
[67] सुभ्रुयः - ख
[68] रहो - ख
[69] यत्तेन - ग, PE

किं तस्मै द्विगुणं प्रवर्षति घनः किं वा तपस्साध्यते
प्राग्जन्मन्यवितीर्णवारिकणिकः पापी स [70]इत्यूह्यते।। ६०

स्वादून्येव फलानि सन्ति सुरभीण्येव प्रसूनानि च
स्वान्तं चाप्युपकर्तुमर्हति जने साध्यं वनस्थेन किं।
भाग्यं हयेतदतर्कितं वनतरोः पान्थो यदा तापस-
छायामस्य यदृच्छया फलवतीमध्यास्त गन्धोत्तराम्।। ६१

पान्थेषु व्ययितं फलं पथिषु यैर्न्नमौस्सदा पादपै-
र्यैरप्युन्नतमौलिगोपितफलैः कोणे निलीय स्थितं।
दावेन ज्वलता द्वयेऽपि खलु ते निश्शेषितास्साम्प्रतम्
पुण्यं पापमिति स्थितं द्वयमिदं तेषां द्वयानां पृथक् ।। ६२

अध्वन्याः किल मूलगर्त्तमधुनाप्यापूरयन्त्यश्रुभि-
र्व्याक्रोशन्त्य[71]धुना स बान्धवकुलास्सायं मुहूर्त्तं द्विजाः।
इत्थं यावदिमानि बिभ्रति शुचं भूतान्यपि त्वत् कृते
तावत्त्वं न गतोऽसि पादप चिरं कीर्त्यात्मना वर्त्तसे।। ६३

जायन्ते विजने वने क्षितिरुहो यद्यप्यमी दुर्भगा-
स्सर्वेते पटुभिस्तथापि न तथा बोद्धुं क्षमास्तुल्यवत्।
आक्रान्तेष्वपि तेषु केषुचिदतिक्रूरक्रियैश्श्वापदै-
र्गृह्यन्ते कतिचिद्यतश्शमधनैर्ब्रह्मर्षिभिः पावनैः।। ६४

निद्रालस्यशरीरसादवमनान्नद्वेषकासज्वर-
श्वासश्चेति महिक्किकाप्रभृतयो मासेषु मातुर्ध्रुवाः।
जातस्तत्क्षणमेव नश्यतु शतं वर्षाणि वा जीवतु
स्वर्गे वा पितरौ दधातु नरके वा पातयत्वञ्चसा।। ६५

---

[70] इत्युच्यते - ख

[71] धुनापि बन्धवलयाः - ख

निघ्नन्तोऽशनिभिस्तटिद्विलसितैश्चक्षुर्हरन्तो नृणां
विध्यन्तश्च [७२]शिलाशतैः परिचिताः प्रायेण धाराधराः।
वर्षन्तो निभृताश्चिरं च समये दृष्टाश्च केचिद्घना
यैरव्याजपरोपकारनिरतैर्जात्या यशस्स्थापितम्।। ६६

नाक्ष्णोर्गच्छसि गोचरं बहुतिथान्मासान्नभस्ये पुन-
स्सङ्घीभूय समेत्य वर्षसि निरुच्छ्वासं समन्तादपः।
कालं कालमनुव्रजन्मितमिता मुञ्चस्य पश्चेत्ततः
किञ्जीमूत तव प्रणश्यति कियत् प्राणन्त्वतः प्राणिनः ।। ६७

भग्नं भित्तिभिरालयैर्न्निपतितं स्रोतोभिराप्लावितं
विद्ध्वस्तं पशुभिश्च सङ्घश इति क्रोशन्ति वृष्टे त्वया।
त्वय्युद्गृह्णति वारि वारिद जना नश्यन्त्यवश्यं क्षणात्
कीर्त्तिं चिन्तय दुर्ल्लभां [७३]न गणय क्षुद्रान् गुणान्मादृशाम्।। ६८

उत्पत्तिर्मलये समुद्रनिलये पन्थावृतो राक्षसै-
स्तत्रत्यानपि हन्त चन्दनतरूंश्छिन्दन्ति सांयात्रिकाः
वर्तन्ते सविधस्थिताश्च सुखिनः शाकोट[७४]मुख्या द्रुमा-
स्तन्मन्ये कृतिनस्तु ते तरुकुले येनोपयोगक्षमाः।। ६९

[७५]गृह्यन्त्वां करिणः प्रसह्य विनिहन्यन्तां वराहा वृका
भल्लूकाश्च तरक्षवश्च पथिकास्सन्तु त्वया निर्भयाः।
आखून् कङ्कखरान् शशाननिमिषान् कीटान् पतङ्गानपि
ग्राहं ग्राहमहो कियत् प्रकटयस्याखेटके पाटवम्।। ७०

---

[72] शिलालकै - ग
[73] गणय न क्षुद्रान् - ग
[74] मुख्य़द्रुमा - ग, PE
[75] गृह्यन्तां - ग, PE

यादोभिर्बडवाग्निना जलनिधेर्यावत् पयो गृह्यते
किं तावत्युपयुज्यते शततमोऽप्यंशः पयोद त्वया।
सौजन्यं किमिति ब्रवीमि भवतस्सर्वस्वमित्थं त्यजन्
ख्यातः ख्यापयसे पयोधिमपि तं सर्वोपयोगक्षमम्।। ७२

मेघः कश्चिदचेतनः कियदपि स्वीकृत्य सिन्धोः पयः
कीर्तिं तस्य [७६]समुच्चिनोति कियतीं धर्मं कियच्छाश्वतं।
व्रह्मज्ञस्तपसां निधिस्त्रिभुवनख्यातश्च कुम्भोद्भव -
स्सर्वस्वं [७७]विनियुज्य तस्य किमिव श्रेयस्समापादयत्।। ७२

यच्छैलेषु यदर्णवेषु यदपि ग्रामाटवीजाङ्गल-
प्रायासुक्षितिषु क्षिपन्ति बहुशस्तोयं वृथा तोयदाः।
दृष्टिस्तत्र न दीयतां यदि गुणग्राही भवान्यत्पुन-
ग्रामेषूपवनेषु वा सकृदमी वर्षन्ति तद्गृह्यताम्।। ७३

ग्रामेष्वेव सुवृष्टयो विनयवत्स्वेव श्रियः पुष्कला
धीमत्स्वेव कलागमव्यसनिता गोष्वेव दुग्धस्थितिः।
वाग्मिष्वेव विवक्षुतेति च जगत् प्रार्थ्यां व्यवस्थामिमां
किं वेधा विदधे पुरेति शृणुमो रामेऽपि राज्यस्थितिः।। ७४

उन्मीलन्ति कियन्ति वा न कुसुमान्युष्णद्युतेरुद्गमे
तत्त्वेतावति बन्धुरित्यातिसखीत्यदित्यकान्तेति च।
कीर्तिं दत्तवतां त्रिलोकविदितामेवं कवीनामृणं
किं कृत्वेयमपाकरोतु जनुषां कोट्यापि नालीकिनी।। ७५

---

[76] समन्विनो - ग
[77] विनियुज्यं- क

विद्धं साधु न साध्विव प्लुतमिदं रेरे कथं विध्यसी-
त्याख्यातुं रणकौशलं वयमपि प्रौढास्स्थिता दूरतः ।
आक्रामन्रणमेदिनीमपि वहन् खड्गं विकोशं करे
वेत्ति स्वं च परं च यद्यवहितो विक्रान्तिरेषैव नः ।। ७६

अम्भोजेष्वति कोमलेषु विहरन्नन्तर्जले संविश-
न्नज्ञातातप वातवर्पमनयत् कालं चिरं यस्सुखं ।
सोऽद्य प्रावृषि केतकीमधिवसन् भृङ्गः क्षतः कण्टकै-
राविद्धः करकोपलैरभिहतो वातैः कथं वर्त्तते ।। ७७

ब्रूते स्वागतमीक्षते कृशममुं श्रुत्वा कथाः खिद्यते
पक्षास्यामसकृत् प्रमार्ष्टिरचयत्युच्चावचाश्वाशिः ।
उच्छिन्नप्रसवात्तरोरूपगते भृङ्गे क्षुधा ताम्यति
प्रस्तौति भ्रमरस्तु पूर्वजठरो नाहारवार्त्तामपि ।। ७८

ये [७८]मृष्यन्ति सहसिकामपि बकैर्जात्या न हंसास्स्वत-
स्तेष्वेको जरसा विलुप्तगमनस्त्यक्त स्स्वकैः प्रावृषि ।
तानेवानुसरन् बकान् बहुतरं तच्चेष्टितानि स्तुवं
स्तज्जात्यैस्स्पृहयन् कियत् कियदहो जातिर्न्निजा निन्दति ।। ७९

शुद्धिं स्वामनुचिन्त्य मीननिवहैः पूर्णेऽपि पद्माकरे
स्वेनैवोपनतैर्मृणालवलयैर्जीवन्ति हंसाः सुखं ।
ये त्वेते विमलास्ततोऽपि च बका ध्यानैकनिष्ठास्सदा
निर्द्वन्द्वा निभृताश्च बिभ्रति न ते यादोभिरेवोदरम् ।। ८०

यैर्जीवन्ति सितच्छदा न दुरितं कस्यापि यत् सङ्ग्रहे
शेचन्ते न हि ते मृणालवलयाः कस्मै प्रभूता अमी ।

---

[78] मृष्यति ग, PE

अप्यासायमुपोष्य मीनपृथुकैर्युक्त्या महत्यार्जितै -
रेकद्वैरपि तृप्तिमेति परमां हिंसोपलब्धैर्बकः ।। ८१

अस्पृश्योऽस्तुमलीमसोऽस्त्वनियताहारोऽस्त्वतोऽ[७९]प्युद्भटै-
र्दोषैरस्तु परश्शतैः परिवृतः [८०]काकस्ततः का क्षतिः ।
भुङ्क्ते भोज्यमुपस्थितं समुपहूयैव [८१]स्वयं बान्धवा-
न्यस्सीदत् क्षुधया विचिन्तय ततो धन्यश्च पुण्यश्च कः।। ८२

भृत्यास्ते बिभृमस्तु तान्वयमिमे क्षुद्रा बृहन्तो वयं
जातौ पक्षवताममी तु कलकण्ठाः कालकण्ठा वयं।
इत्युद्भावयसे कुहूमुखकुलादुत्कर्षमेवात्मनः
कण्ठे पातयिता कदा खलु भवान् काक स्वरं पञ्चमम्।। ८३

केनाध्यापितमास्थितं क्वनु कदाधीतं क्व वा वर्तितं
तद्विश्राम्यतु कुत्र जातमथ कैः पुष्टं तदालोच्यतां।
कालेसोऽपि कुहूमुखो यदि जगत् कर्णामृतं कूजति
प्राग्जन्मार्जित भाग्यवैभवमिदं कस्स्तोतुमीष्टे कविः।। ८

कीटः कश्चन वृश्चिकः कियदयं [८२]प्राणी कियञ्चेष्टते
को भारो हननेऽस्य जीवति स वा कालं कियन्तं पुनः।
नाम्नोऽप्यस्य कियद्बिभेति जनता दूरे कियद्धावते
किं ब्रूमो गरलस्य दुर्विषहतां पुच्छाग्रशूकस्पृशः।। ८

---

[79] त्युत्कटै ख, ग.
[80] क्षतः - ग
[81] स्वतो - ग
[82] प्राणीति यद्वेष्ठते - ख

किं चन्द्रो न पुरा बभूव किमिमे वृक्षाः पुरानाऽभवन्
किं [८३]सृष्टा अधुना पिका मधुकरा अद्योदपद्यन्त किं।
साहङ्कारममुं प्रपञ्चमखिलं भोक्तुं यदा प्राणिनां
प्रासीदद्द्रुहिणस्तदा समुदभूदाश्चर्य[८४]वर्यो मधुः।। ८६

आयासानविचिन्तयन्नगणयन् लाभं ततः किञ्चिद-
प्यम्भो मुञ्चति कीर्तिमात्रशरणो धाराधरस्सर्वतः
तद्यत्नादुपयुज्य वर्द्धयतु वा दातुर्यशश्शाश्वतं
मौढ्यादेतदुपेक्ष्य नाशयतु वा लोकः प्रमाणं ततः।। ८७

वृत्तिं वर्तयितुं निजां विषहरा गृह्णन्तु [८५]सर्वान्नरा
गृह्णन्तु क्षुधितास्तदेकविहिताहारा मयूराश्च वा।
नाजिघ्रान्ति च ये कदापि नकुलास्ते हन्त किं कारणं
दर्शं दर्शमनुद्रवन्ति भुजगान्द्वेधा च विच्छिन्दते।। ८८

खादन्ति क्षुधितास्तृणानि तृषिता[८६] गृह्णन्त्यपो निर्झरे
सीदन्तो गिरिकन्दरासु हरिणा येऽमी क्वचिच्छेरते।
व्याधव्याघ्रदवानलप्रभृतयस्तेष्वेव सन्नाहिन-
स्तद्वा तिष्ठतु घातयन्ति मुनयोऽप्येतान् कथं [८७]चर्मणि।। ८९

घ्नन्त्येकत्र तरक्षवो मृगकुलं दावा दहन्त्यन्यतो
व्याधा वीतभयाः परत्र शतशो विध्यान्ति गृह्णन्ति च।
किं त्वं वेत्सि कथामिमां मृगपते निद्रासि कोणे क्वचि-
द्दिष्ट्या चेदवबुध्यसे शमयसि द्वित्रान्वृथा दन्तिनः।। ९०

---

[83] सष्टो - क
[84] चर्यो - PE
[85] सर्पा - क
[86] गृह्णत्यपो - क
[87] चर्मणे - क

दुर्धर्षोऽसि वनेचरोऽसि क इदं नेत्याह किन्तु स्वतो
जानीषे न हिताहितं न खलु तज्जिज्ञाससे वाऽन्यतः।
तद्गृह्णन्ति नियन्त्रयन्ति निगलैस्त्वां ताडयन्त्यङ्कुशै-
रारोहन्ति च वारणेन्द्र मशकप्राया मनुष्या अपि ।। ९१

अह्नस्त्रिश्चतुरम्बुभिस्स्नपयसि स्वं पुष्करावर्जितै-
र्भुङ्क्षे मेध्यतराणि भद्र तरुणान्यश्वत्थपत्राणि च।
पुण्यारण्यचरोऽसि न प्रविशसि ग्रामं सकृत् कुञ्जर
ज्ञानं चेत् कियदप्युदेति न समा ब्रह्मर्षयोऽपि त्वया।। ९२

हन्यन्ते कति जन्तवो [88]वनचरैर्नित्यं कति श्वापदै-
र्गृह्यन्ते कति कूटयन्त्ररचनैः क्षोणीभृतां प्रीतये।
एतावत्यपि विप्लवे न भजसे कस्यापि दृग्गोचरं
स्वच्छन्दश्च सृगालखेलसि पुनस्तुल्यं वनग्रामयोः।। ९३

अस्ति स्वर्णमयोऽद्रिरस्तिविषयः क्षुत्तृङ्भरावर्जित-
स्सन्ति क्षीरघृताकरा जलधयस्सन्ति द्रुमाः कामदाः।
किन्नस्तच्चरितादद्भुतश्रवणतस्साध्यं क्षुधा ताम्यतां
दृष्टं यत्सविधे विधेहि सुमते तत्रेव [89]सर्वं श्रमम्।। ९४

अस्त्यत्रैव किलाऽर्णवे तदमृतं तत्रैव हालाहल-
स्सन्त्यस्मि[90]न्मलये पटीरतरवस्तत्रैव वाताशनाः

---

[88] जन - ग

[89] सर्वत्रमः - ग

[90] न्निलये - ग

यद्यद्वस्त्वभिजात[९१]मस्मि [९२]सविधे तत्तदुरापं नृणां
प्राप्तव्यं रसनाञ्चले करतले [९३]फाले च वेधा न्यधात्।। ९५

तावश्चैधितमेधितव्यमवनौ यावन्महद्भिर्द्रुमै-
श्छायाभिः कुसुमैः फलैश्च पथिकाश्शक्त्या समाराधिताः।
[९४]कालोऽयं मम जीर्यतः पतितुमित्यास्ते तरोराशये
पान्थानां च पतत्रिणां च हृदये जातोऽयमस्मिन् क्षणे।। ९६

दृष्टिघ्राणविषान् फणाधरपतीनष्टापि दृष्ट्यास्स्वयं
रोद्धुं द्रावयितुं विनाशयितुमप्यव्याहतप्रक्रमः।
मार्जारान्नकुलांश्च किं खगपतिस्साह्ये वृणोत्यात्मनः
किं प्रत्यर्थिकुलस्य[९५] वृत्तिद इति प्रद्वेष्टि वामारुतम्।। ९७

अध्वन्यान् कति रुन्धते कति दृढान् भिन्दन्ति तोयाकरान्
केदारान् कति मज्ज्यन्ति कति च व्यापाटयन्ति द्रुमान्।
वाहिन्यः क्षणलुप्तवारिविभवा वन्या अवन्यामिमा
यस्सिन्धुस्सकलाश्रयस्सतु पुनः कुत्रेति न ज्ञायते।। ९८

का द्यौः किं बलिसद्म का वसुमती स्यात् सर्वमेतद्यदि
प्रत्यक्षं न भवेत् कदाचिदपि किं ते सर्वसन्दर्शिनः।
भ्राम्यन्तः प्रलपन्तु नाम विदितं मण्डूक सम्यक् त्वया
मुक्त्वेमं परमं कुकूपमितरत् किं नाम सम्भाव्यते।। ९९

---

[91] मस्ति – ग, PE
[92] विविधे – ग
[93] भाले – PE
[94] कालो धर्ममजीर्यतः – ख
[95] प्रार्थिद – ख

त्वद्गर्भे सुखमासत्ते फणिपति श्रीकूर्मदिग्दन्तिनः
प्रत्यक्षा कुलभूभृतां स्थितिरपि त्वय्यम्ब सर्वंसहे।
ये त्वेते बिभृमो वयं भुवमिति स्वं ख्यापयन्ते यशो
निश्शङ्कं निरपत्रपं च तदिदं नः कर्णशूलायते।। १००

भूतानां प्रभवस्थिति प्रविलयास्त्वय्येव विश्वम्भरे
त्वद्गर्भे ननु ते रसातलजुषो दैत्याः फणीन्द्राश्च ये।
त्वं सर्वैरूपजीव्यसे दिविचरैस्त्वत्तोऽपि किञ्चित् परं
न स्यात् स्यादपि तन्निरस्तविषयं ब्रह्म त्वमेवासि नः ।। २०१

हरिः ॐ शुभमस्तु

NṚPAVILĀSA

Editor.R.Girija

In olden days most of the Indian poets wrote panegyric poems on their kingly patrons. Such compositions depict their heroes as the most illustrious and meritorious of all the emporers, living as well as legendary. The present work *Nṛpavilāsa* is also one among the said category eulogising King Keśavarāma.

The author of *Nṛpavilāsa* is Tripāṭhī Śrivarāma. He was a prolific writer. The colophon clearly indicates that Tripāṭhī Śivarāma composed this for the pleasure of King Keśavarāma who was his own brother. Śivarāma was the son of Kṛṣṇarāma and grand-son of Trilokacandra.

According to the 'Aufrecht's Catalogus Catalogorum, Tripāṭhī Śivarāma was the son of Kṛṣṇarāma, and grand-son of Trilokacandra. He was the elder brother of Govindarāma, Mukundarāma and king Keśavarāma. So we have to identify[1] King Keśavarāma as the younger brother of the author. The new[2] Catalogus Catalogorum edited by Dr. Kunjunni Raja also refers Tripāṭhī Śivarāma as the afore-said one. Ten works are attributed to his credit. They are–1 Kāñcanadarpaṇa Vāsavaduttātīkā 2.Kādambarītīkā; 3.Kāvyalakṣmīprakāśa 4. Daśakumāra-caritabhāṣya; 5. Nakṣatramālā and its commentary

---

[1] Sir.The odor Aufrecht – Catalogus Catalogorum. P.652. Leipzig. 1891.

[2] Dr. Kunjunni Raja - The New Catalogus Catalogorum Vol. X. p. 187, University of Madras – 1978.

Lakṣhmīvilāsa; 6. Bhūpālabhūṣaṇa; 7. Rasaratnahār 8. Lakṣmīvilā- sābhidhāna Uṇādi Kośa; 9. Vidyāvilāsa an 10. Viṣamapadī Kāvyaprakāśatīkā. It is also noted th Śivarāma has quoted *'Paribhāṣendu- śekhara'* in Lakṣmīvilāsa. Hence he can be placed in the beginning the 18th century. But in the colophon we get the date 1892 of the Samvat year. The colophon reads as

Trilokacandrātmaja Kṛṣṇarāmasūnustripāṭhī

Śivarāmanāmā

bandhormude Keśavarāmanāmnascakre

nibandham

Nṛpavilāsam

Iti Śrī Śivarāmakṛto Nṛpavilāsaḥ Kārtika vad pratipadāyam taddine Kāśyām likhitam. Samvat 1892.

From this we have the information that the work ha completed in the first day of the light half of the month Kārtika in the Samvat year 1892. The correspondin Christian era AD. 1835. But the date given in th Aufrecht's catalogue of Sir Theodor Aufrecht and th colophon seems differing.

Nṛpavilāsa begins with the traditional style benedictory verses. The whole work is divided into 3 names. After every description a name is given. There a about 167 verses under these 31 names-*āśīḥ, Stutiḥ sabh citrajātiḥ, Saudham, Vāpikā, Jalakrīḍā, veśyā, rati*

Viparītaratiḥ, candrikāvihāra strīanurāga, Vāṭikā, Sāmānyadeśa, Prajā, aśva, gaja, khadga, dhanu, Ketu, Śibikā purassarāśvagajadhūḷi, prasthānam, yuddhā- dhvara, dvandvayuddha, sandhipalāyana, ripupalāyana, yaśas and *raṇabhūmi*. The various aspects and subjects related to the king are illustrated in a very beautiful style. The subjects dealt within itself reveals that the author was a very great scholar in all branches of learning. He was well-versed in poetics also.

This edition is brought out from a single paper manuscript bearing the register No.10040 which is kept in the collection of the ORI & Mss. Library, University of Kerala. It is written in the Devanāgarī script. There are 16 folios, each having seven lines per page and an average of 30 letters per line. The number of granthas is about 190. The manuscript is in good condition.

We are presenting this beautiful piece before the lovers of Sanskrit.

अथ नृपविलासप्रारंभः।

श्रीगणेशाय नमः।।

वृषाकपीशंखहस्तौ शितिचन्द्रांशशोभिनौ।
विनायकयुतौ नागयुतौ स्तावस्सुखप्रदौ।। १

कार्तवीर्ये दशग्रीवे प्रलंबे प्रबलेऽसुरे।
राजन्रामइवारातावेधि शंभुरिवान्धके।। २

कंसे सन्तमसे वृत्रे द्विरदे रदशालिनि
नयज्ञप्राज्ञतत्त्वज्ञभूया हरिरिवारिषु।। ३

दशशतनेत्रसमो नृपेषु भूया
दशशतबाहुपराक्रमश्च जन्ये।
दशशतवक्त्र इवावनिं धर त्वं
दशशतरश्मिसमानभाश्चिरायुः।। ४

दशाशाविस्तृतयशा[1] दशास्यान्तकवत्प्रभो
संख्यावांस्त्वमसंख्याकान् शाधि शत्रून्परन्तप।। ५

---

[1] रामचन्द्रवत्. इत्यपि पाठः।

जीव राजन्कणेहत्यमनोहत्य लभस्व शम्
साक्षात्कृत्य रमाकान्तं प्राध्वंकृत्य खलान्रिपून्।। ६

वाचंयमस्त्वं परपापकीर्तने
दोषेक्षणेमीलितरम्यलोचनः।
पुरन्दरश्रीर्भवतात्परं तपोभूया-
द्भवच्छत्रुगुणः शुनिंधयः ।। ७

नानाविधद्रविणदानविधानदक्षो
लोकोपकारनिरतो रिपुकक्षवह्निः।
कीर्तिं प्रकाशितसमस्तदिगन्तरालो
जीयादिवस्पतिरिवामरसेव्यमानः।। ८

चन्द्रोदये सिन्धुरिवात्र वृद्धिं
वसुन्धरेशाप्नुहि सर्वकालम्।
ध्वान्तं निशान्ते सवितेव सर्वान्
विनाशयस्वप्रतिपक्षिसंघान् ।। ९

महाराजपूर्वाधिराजेति नाम
त्वदीयं सदास्यात्प्रभो जागरूकम्।
समुद्दण्डदोर्दण्डनम्रीकृतद्विड्गण
स्तूयमानं त आशीरियं नः।। १०

श्रीरस्तु ते वित्तपतेरिवोर्व्या-
मकृत्रिमोद्दामपराक्रमस्य।
महेन्द्रपूर्वत्रिदशार्च्यमाना
कृष्णस्य हृन्मानसराजहंसी ।। ११

रसेश्वराणां प्रतिबद्धदोर्भी
राजीभिराज्ञाश्रवणेच्छुभिस्त्वम्।
सिंहासनस्थः परिवेष्टितः स्या
आकाशगोरात्रिकरो यथर्क्षैः ।। १२

सा श्रीस्तवास्त्वर्थपतेरिवोर्व्यां
जिष्णुप्रभावः समवर्तिता च ।
बलाहकैरर्थमुचः समानमा-
चाम सद्भक्त्यमृतं मुरारेः ।। १३

श्रीरस्तु ते मृष्टपभूरिजीव
राजन्गिरा तत्र भवान् सकौंभिः।
जातः पटुः शत्रुनिरोध आदा-
वरेस्त्वदीय श्रुतिरत्र शीर्णौ ।। १४

सुदक्षिणाः सन्तु सवाः कुले ते
मोहादिजालं तव भङ्गमेतु।
जीवैधमानः शरदां शतं त
आशीरियं सत्प्रतिपा (मा)लकस्य।। १५

सदैव यायातु यशो दिगन्ता-
नुव(भ)वालिदन्ताबलसंहतीनाम्।
विश्राणनैरर्थिभिरेव सार्द्धं
ददस्व पादं रिपुमस्तकेषु ।। १६

कलाधिनाथच्छविते दिगन्ते
मरालशुभ्रं च यशः प्रयातु।

समस्तजन्तूपकृतिव्रतेषु
चित्तं रतं नास्ति भवत्सु कस्य ।। १७

द्वारे तवेभा निवसन्तु रथ्याः
पदातिसघाः शिबिकास्तुरंगाः।
ग्रामस्य नेताप्यभिमानशाली
कल्पद्रुमानल्पफलप्रदस्य ।। १८

कर्णाधिकर्णोऽव्ययशोभमानो
दानप्रसंगे भव भूरिभूतिः।
जीयाश्चिरं नाशय शात्रुवृन्द-
मशीतरश्मिस्तिमिरं व लोके ।। १९

इत्याशीः ।।१

प्राह्णेतनस्य तरणेर्दिनमध्यगस्य
सायन्तनस्य च रुचो विविधा भवन्ति।
कालत्रयेऽप्यविकृतद्युतिशालिनस्ते
जातो महान्नृसवितुःसवितुर्विभेदः ।। १

भवांश्चतुः षष्ठिकलानिधि
विधुस्तुताः षोडश सन्दधाति।
भवच्चतुर्थांशगुणः सपूर्णः
साम्यं कथंकारमवाप्नुयात्ते ।। २

सिंहस्त्वदीयमृगयाविषयो नरेन्द्राः।
तस्याप्ययं तु मृगयाविषयो गजेन्द्रः ।

तस्मात्कथं मनुजकुञ्जरकुंजरेण
साम्यं त्वदीयमिह वर्णयितुं क्षमस्याम् ।। ३

अन्तःपुरः प्रियतमाजितमध्यदेशो
मुक्ताविभूषणविनिर्मितये गजेभ्यः ।
निष्काशयन्नपि न समीपमासां
तुल्यः कथं स भवता नरसिंहसिंहः ।। ४

द्विषंतपस्त्वं भुवने प्रसिद्धो
विधुंतुदो यस्य रिपुः प्रसिद्धः ।
नृसोमसोमो वसुधातलेऽस्मिन्
कथं नु ते साम्यमहो लभेत ।। ५

मित्रस्य चामित्रजनस्य संगा-
द्विकासिनोर्हर्षवशाद्रुषा वा ।
भवदृशोर्भूमिपतीशसाम्यं
कथं समासादयता सरोजम् ।। ६

अरुन्तुदं नो वदसि क्रुधापि
वसुन्धरावासवयत्समित्सु ।
जानन्ति तत्र त्वमहो नयज्ञाः
प्रियंवदस्यास्त्यवशंवदः कः ।। ७

भासिकौशिकवद्राजन्मध्येसभमहर्दिवम् ।
यातिकौशिकवच्छत्रुः कान्तारे ते ऽ ह्नि नष्टदृक् ।। ८

जयोश्रियोबन्धनबाहुपाश
द्वयेन भूपानुकृतस्त्वया सः ।

हरित्पतिर्जम्बुक ईर्ष्यया ते
दोषारिणान्योऽनुकृतः स्वरैः सः ॥ ९

निरन्तरध्यानतयामुरारे-
स्त्वंपुंडरीकाक्ष इवाविरासीः।
वनेरिपुर्व्याघ्रभयात्त्वदीयः
सपुंडरीकाक्ष इलाशयोऽभूत् ॥ १०

सर्वदादायको राजन्स्थीत्वमसि विश्रुतः।
सर्वदादायको राजन्नर्थी तेऽरिरपि श्रुतः ॥ ११

लक्ष्मीरारात्त्वदस्तीशलक्ष्मीराराद्रिपोरपि।
द्वयोर्विशेषाभिव्यक्तिःस्फुटा याचकचर्यया ॥ १२

कटकान्तरगामित्वं परस्य चरणोपगः।
बहुभूतिस्तथारिस्ते राजत्वेनभिदा द्वयोः ॥ १३

ज्याकर्षणानुरक्तस्य तथा सानुचरस्य ते।
राजन्विश्वस्तप्रजस्य पराद्भेदः पराद्विधेः ॥ १४

श्रियान्वितो दुःखगणं हरेस्त्वं
स्वसेवकानां श्रितवान् हरित्वम्॥
परस्तु राजन् हृतदारवर्गो
रक्षन्शिशूंस्ते शिशुपालतां च ॥ १५

दुरासदेषु क्षितिभृच्छिरस्सु-
पदांनिधानाद्धरितामितस्त्वम्।
दुरासदेषु क्षितिरुट् शिरस्सु-
पदां निधानाद्धरितामितोऽरिः ॥ १६

विहितापचितिर्लोकैवहुगर्मुन्महाछविः।
हर्षात्त्वदीयाद्रोषाच्च (त?) त्सुहृद्दुर्हृत्तवप्रभो ।। १७

अर्वालीसेव्यमानस्त्वं नागजालोपशोभितः।
राजन्कनकसम्पत्तिः शब्दैररिरपीदृशैः।। १८

राधेयभिन्नोप्यमोघरालिस्त्वं बहुदायकः।
रत्नकोशोप्यकोशस्त्वं समवर्त्यपिनान्तकः ।। १९

विजयार्थमनेकानि कर्माणि चरसि प्रभो।
अरिष्टवारणे दक्षो हरिवन्न जनार्दनः।। २०

तन्त्रशास्त्रविभिन्नोऽपि वित्तो मन्त्रमहोदधिः।
अवैद्यकागमोऽपि त्वं सुश्रुतो वैद्यजीविनः ।। २१

स्वरप्रबन्धान्नोपीश सर्वतोभद्रशोभनः।
तथा समरश्च विज्ञातस्त्वं महीतले।। २२

शत्रुघ्नबन्धुर्धीराग्र्योहितकृल्लक्ष्मणान्वितः।
विभीषणानुगो भासि सांगदोरामचन्द्रवत् ।। २३

भवान्कुवलयानन्दसम्पादनमहायशाः।
अप्पयदीक्षित इव सदालंकार संभृतः।। २४

अत्रिनेत्रोप्यरिपुरांदाहकोद्विजराजयुक्।
शिवान्वितः सर्वदैवभासिभर्ग इवापरः ।। २५

ज्याकर्षणरतत्वं हि विख्यातं त्वद्रिपोश्च ते।
पाणौ वलयबन्धे च किणाच्छौर्यं द्वयोः स्फुटम् ।। २६

अवनीपरिपोः सेयमवनी तव हस्तगा।
अवनीसर्वजन्तूनामवनीकमलेक्षणम् ।। २७

वदान्यांजिह्रियाञ्चक्रुः विभयांचक्रिरे परैः।
द्विजास्तु जुहवांचक्रुर्विभरामासिथावनिम् ।। २८

भग्नभासो भिक्षुभीत्याभुविभूपास्त्वया विना।
ते स्वात्मंभरयः सर्वे भवान्सर्वोदरंभरिः ।। २९

त्वत्पदान्ते निपतिताः पुना राजत्वमागताः ।
पूर्वरूपालंकृतिवद्राजानकेचिनस्थिताः।। ३०

सुहृदामापदांदाता दातासौख्यस्यदुर्हृदाम्।
स्वयशोभिर्दिशांदाता दाता भवभवोर्थिने ।। ३१

पटुर्भवानन्दकृतौ मुक्तावल्याविभूशितः ।
अनधीती तर्कशास्त्रे केनस्तुत्योऽसि भूपते ।। ३२

ज्योतिर्विदाभरणमाह जनोऽत्र कोऽपि त्वां
ज्योतिषागमविभिन्नमपि प्रमादात्।
सर्वात्मना भरणतः सकलस्य जन्तोस्त्वां
वच्यहन्तु सकलाभरणं प्रमोदात् ।। ३३

पुराणैः पूर्वमीमांसा परोदर्के च नीतिभीः ।
त्वत्सभांभासयति हि सभां विद्वत्सभामिव ।। ३४

पराभवोद्भवा चिन्तामणि दीधिति शोभिनः ।
नैयायिकस्येव नते षडभिज्ञरिपोरपि।। ३५

कामतन्त्रइवानंगरंगसंगतिशोभनः।
ततो रतिरहस्येन नारीणामतिरागकृत् ।। ३६

अवदानप्रचारेण समितिं तव भूपते ।
सत्पतन्तुमिव प्राज्ञाः भासयन्ति भयस्तथा ।। ३७

श्रीमद्भोज इव त्वं विरचितसरस्वतीकण्ठाभरणः ।
श्रीहर्षवन्नरपते रत्नावल्या प्रसिद्धिस्ते।। ३८

यवन(ग्रय) थ इव त्वं नरेश शूरपरनलमदनः।
अनवारःशत्रूणामकवरनामा च लोकेऽस्मिन् ।। ३९

।। इति स्तुतिः ।।

प्रायश्चित्तैकसुखदां व्यवहारोपयोगिनीम्।
बहुसंस्कारसहितां समज्यां पृथिवीपते ।। १

मिताक्षरामिव न के धर्मशास्त्र विशारदाः।
सेवन्ते सुखसंपत्यै हेमन्ते वनितामिव ।। २

वृद्धिस्तु नैवास्ति गुणःकदाचिलोपः
क्वचिन्नित्यमनर्थकत्वम्।
विपर्ययस्तेसदसिक्षमेशाभ्यासस्य
शास्त्रादबहुशास्त्रजस्य ।। ३

अभ्यासस्य ह्रस्वता च दैर्घ्यं च तव संसदि।
द्यूतादिजस्यधार्मस्य पाणिनीय इवक्रमात् ।। ४

।। इति सभा।।

कः शीते शीतनामेति ग्रीष्मे सन्तापयन्नपि।
जहार कान्ता रामस्य सर्वविद्रावणोऽसुरः ।। १

स्पर्शवान् रूपहीनःकः किं च प्रश्ने प्रयुज्यते।
जातिः प्रश्नोत्तरेयं तु सरसीरुहलोचन।। २ **(युग्मम्)**

सगुणोनिर्गुणो वापि कः पूज्यो वसुधातले।
समस्तजातिरुक्तेयं राजमान्योऽम्बुजानन ।। ३

देवाधिपः कः कोमायाः पतिर्भानुपतिश्च सः ।
इयमेकोन्तराजातिर्हरिरंभोजलोचन ।। ४

परोः कीदृग्वर्त्म रामः किंकृतःसीसयास्त्रजा।
इयंनामाख्यातजातिरवारिकमलानन! ।। ५

कैलासे को निवसति कपर्द्दकास्यशोभने।
कास्यगन्धगुणामूर्त्तिविषेनेपिसकीदृशः ।। ६

कास्यातिगृह्यानगरीमान्यः कोस्यापि देहिषु।
संहितादिक्रमान्तेयंजाति गंगाधरामरः ।। ७

कशोभायै जीमूतानां भोज्यामृत्युःकास्वःस्त्रस्ता।
वेदृच्छित्कामौगौवृत्तेविद्युन्माला छंदो जातिः।। ८

कापूर्दग्धाहनुमतातस्यास्तंप्राहकंजनः।
व्यत्यासादक्षरस्यैकपदेलंकेति चोत्तरम् ।। ९

कोऽपर्णायाःपतिस्तस्यासपत्नी का पिता च कः।
समस्तव्यस्तयोरुक्तं गंगाधर इति प्रभो! ।। १०

व्यत्यासादक्षरस्यैव कर्म किं भाववाचकम्।
तत्संहि विपर्यस्त प्रश्ने देवमितीरितम् ।। ११

हरिं पूजय राजेन्द्र विषयानांसुखाप्तये।
कर्माहंकारंक्रियया चराद्यक्षरया तथा।। १२

का मानिनां प्राण गरीयसी कैर्मूकोविहीनश्च
समुच्चये किम्।
किं शस्तजात्योश्च समास सूत्रं सौत्री
प्रशंसावचनैश्च जातिः ।। १३

कृष्णेन वृष्टिं दहनाद्युत्पाताद्गोकुलं सदा।
ज्ञेयं द्रुततरं विज्ञेर्गुप्तमन्त्र क्रियापदम् ।। १४

पदे पदेऽपि कृष्णेन प्राणिना सुखवृद्धये।
अलंमोहेन महतामत्राभाविक्रियापदे।। १५

नरागातेस्मरारातेरगारेयद्वशात्स्वकम्।।
तद्दैवमत्रजानंतुविज्ञा गुप्तक्रियापदम्।। १६

ते दुराचारहीनेभ्यो यातनासमवर्त्तिनः।

ये गणागणशोविद्वान्गुप्तमंत्रक्रियापदम् ।। १७

कं तातस्य द्विषो गुप्तमत्र कर्म क्रियापदम्।
ममाशीर्वचनं राजन्निदं वाक्यं तवानिशम् ।। १८

मेशभूराजनीतिभ्यो निवृत्तस्त्वं धरातले।
यतो यशोधनं ताभ्यो गुप्तमत्र क्रियापदम् ।। १९

सदा राष्ट्रेमेश दुःखंत्वं जनानांक्रियापदम्।
गुप्तमत्र विजानन्तु लब्धवर्णा गुणार्णवः।। २०

समितौ प्रस्फुराणं परमुखविध्वंसकं शुद्धम्।
तुल्यं शस्त्रं शास्त्रं केवलमाकारतोभिन्नम् ।। २१

कस्मै न श्लाघ्यते सूरिः प्रकृतेः प्रत्ययेसिति।
तङश्च नाम किं जातिरियं शाब्द्यात्मनेपदी ।। २२

किं कीदृक् सुखदं नृणां जनः किं क इवेच्छति।
पद्माक्ष! राजवद्राज्यं जातिःभेद्यभेदिका ।। २३

अरण्यानीत्युत्तरं स्याद्यत्र तद्ब्रूहि भूपते।
जातिः पृष्टप्रश्न संज्ञामहारण्यं किमूचिरे ।। २४

भवन्मुखेन्दुसंवीक्ष्यमघकोभिवर्द्धते।
इयं सालंकार जातिः प्रेमाधिरिचोत्तरम् ।। २५

राजन् का रजनीरम्या का निंद्या नृपतेःसभा।
एकालापकजातिस्याद्दोषाकरनिषेविता।। २६

कांतंकांताभार सुधास्वादतत्परचेतसः ।
स्तनाद्रौ रममाणाश्च शुचेःपिहिता क्रिया ।। २७

शमनभयशमनभवभवसमरहतपरपरचयसदयः ।
अस्य जनस्यच धनदोविज्ञैमोक्तैकमात्रिका जातिः ।। २८

यातनापारगां सा स्वां कीर्तिस्ते हरितं पुनः ।
तेनोत्कर्षं विजानंतु सुगुप्तं त्रिक्रियापदम् ।। २९

।। इति चित्रजातिः ।। ४

सौधं ते भारतसमं स्त्रीसभापर्वशोभनम् ।
अश्वमेधाद्दानधर्माद्राजधर्माच्चराजते । १

प्रासादे तव मञ्जूषारम्यभूषणसंभृताः ।।
पाणिनीय इवाभान्ति बृहद्रत्नप्रपूरिता ।। २

।। इति सौधम् ।। ५

वापिका पुष्करं भाति फुल्लपुष्करमालया ।
स्तूयमानसुगन्ध्येव गुञ्जन्मधुकरस्वनैः ।। १

।। इति वापिका ।। ६

अविक्रमोऽपि भूमिष्ठः स्वप्सरक्रीडनोद्भवम् ।
सुखंह्यनुभवन्नित्यं सविक्रम उदीर्यसे ।। १

।। इति जलक्रीडा ।। ७

भगवदैश्वर्यशोभि रक्तसंघसमाचितम् ।
वेश्याकूलं तवाभाति महाभारतयुद्धवत् ।। १

।। इति वेश्या ।। ८

कञ्चुक्याप्तातिबन्धस्य स्वर्णाद्रिद्युतिहारिणा ।
भवत्करप्रदानेन भावीमोक्षः कुचस्य हि ।। १

सरत्नमालः सशिरोमणिस्त्वं
लीलावतीसद्ग्रहलाघज्ञः ।
ज्योतिप्रबन्धान्नरलोकपालः
नाधीत्यचित्रं किल तेन पुंसा ।। २

नूनं वासवदत्तेव नानाश्लेषमनोहरा ।
शारदेन्दुमुखीनां भाति केलिस्त्वया सह ।। ३

।। इति रतिः ।।

रतान्तरेषु वनिताः पुंभावं समुपागताः ।
राजसत्तम! राजन्ते तद्गुणालंकृतः समाः ।।

।। इति विपरीतरतिः ।। १०

अवैयाकरणोऽपि त्वं कौमुदीसमनोरमाम् ।
परिशीलयसि क्ष्मेश! विज्ञत्वंत्वन्यदेवते ।।

।। इति चन्द्रिकाविहारः ।। ११

स्वागतास्रग्धरा गौरी सुमुखीमञ्जुहासिनी ।
त्वां सेवते तथापि त्वं छन्दोविचितिभेदभाक् ।।

।। इति स्त्री अनुरागः ।। १२

मेषगोयुग्महरिभिर्मृगालिभ्यांधशोभिता ।
रोहिणीमलचित्राते ज्योतिर्विद्येव वाटिका ।। १

छन्दः प्रबन्ध इव ते विभाति वाटिका नराधीश ।
नूनं कुसुमविचित्रा चंपकमाला प्रहर्षिणां यत्र ।। २

आर्या विपुलां जगतीकनकलतानविपुलतांबृहती ।
अतिरुचिरामालतिकां सोमकुलं पुष्पिताया च ।। ३

(।। युग्मम् ।।)

।। इति वाटिका ।। १३

शिशुरिव धात्रीयुक्तः पातालमिव बहुपलाशश्च ।
अमृतान्वितः ससोमः क्षीरसमुद्रेण तुल्यश्च ।। १

विट इव बहुतरमदनोगणिकागणसंयुतश्चापि ।
षट्कर्मेवसवह्निर्बहु गायत्रीसमेतश्च ।। २

सार्को दिवसद्देश समरुर्भूमिलोकवत् ।

।। इति सामान्यदेशः ।। १४

वितरत्यपथे पादं मधुना को न मोहितः ।
मीनोपभोगंकुरुते यतोहंसोप्यतंद्रितः ।। १

संप्राप्य मैथुनं मासं तपत्यतितरां रविः ।
अतो ग्रीष्मे सुखं केन लभ्यते देहधारिणाम् ।। २

सन्तापयति शय्यायां तरुणीं नीरदो यथा ।
सन्तापयति वर्षासुवियुक्तां नीरदस्तथा ।। ३

त्यजन्ति कञ्चुकं केचिद्भोगिनः शरदागमे ।
कञ्चुकं धारयत्यन्ये भोगिनः रदागमे ।। ४

द्रुतं गच्छन्ति हेमन्ते भानुः शीतभयादिव ।
यौवनोष्मस्तनीकान्ताकानीवालिङ्गितुं निशि ।। ५

स्वीयानुवर्त्तिनं योग्यं लोकानामिति दर्शयन् ।
शिशिरेण युतोभानुः श्रयतेसहिमादिशम् ।। ६

क्रीडार्थं कलवालेन विमुक्तारुणमण्डली ।
चक्रिकेयं भ्रमत्यभ्रेनैकमार्गेण सर्वदा ।। ७

दोषो लोकविलोकनान्न भवतान्मेमार्ग इत्याशया -
दत्वाकज्जलबिन्दुमिन्दुरुदयत्यारक्तबिम्बोऽन्वहम् ।।
वीक्ष्यासौ तरुणीमुखं गतमदः पाण्डुश्रमाम्भोद्रवै -
र्विश्वग्विस्मृतकज्जलो भ्रमति तच्छंसन्तिपक्ष्मापरे ।। ८

यद्राज्ये दृश्यते शुण्डा द्विरदेनयतस्ततः ।
द्विजिह्वता च कौटिल्यं सर्पेष्वेव न मानवे ।। ९

श्रूयते चेत्करच्छेदो भागधेयस्य भूभृताम् ।
द्विजबन्धनशब्दस्तु सार्थः पञ्जरपक्षिणि ।। १०

क्षणे क्षणेऽपि मित्राणामुदयोऽपि न दोषकृत् ।
राजन्ते वलिबन्धेन स्त्रियोऽपि न परं हरिः ।। ११

उपलब्धिररिष्टस्य वनेष्वेव कलेरपि ।
अमावास्योत्तरदलेस्थितिर्नागस्य दृते ।। १२

सूर्याचन्द्रमसोरेव पितापुत्रविरुद्धता ।
योगादन्यत्र शूलं नो पीडासुमनसामलेः ।। १३

पुष्पवन्तौ गृहक्लेशशरभेदविदौ ध्रुवम् ।
सार्वंसहेय एवास्ति नूनं बुधविरुद्धता ।। १४

व्यभिचारविपक्षौ च तर्कशास्त्रे श्रुतौ तथा ।
जातिबाधकहेतुनावनवस्थितिसंकरौ ।। १५

प्रकृतिप्रत्ययेक्षा च वर्णलोपो निपातनम् ।
उपसर्गाभियोगश्च शब्दशास्त्रेन तद्भुवि ।। १६

अनेकाह्निकनिर्माणतत्परा बहवो द्विजाः ।
महाभाष्यकृतस्तुल्या विभान्ति विषयेसदा ।। १७

आस्फोटा अप्यनेकार्थप्रकाशन धुरेधराः ।
अनेकगुणवृद्धिज्ञा अनधीतागमा अपि ।। १८

निरस्तवेश्या अपि स्वगणिकासक्तचेतसः ।
धनदा अप्यपौलस्त्याः पौरस्त्या अपि नागरः ।। १९

विज्ञा अपि वृषप्रज्ञाः सनाथा अपि नो वृषः ।
दोषाकरस्या अपि नो दोषलेशस्पृशोऽनिशम् ।। २०

दानदा अपि नैवेभा वीतयोपि न घोटकाः ।
कवयोऽपि न दैत्येज्याः शुचयोपि न वह्नयः ।। २१

नानार्था अपि नो शब्दा बाडवा अपि नाब्धिगाः ।
चक्र्यनेकक्रियासक्ता अपि नैवाहितुण्डिकाः ।। २२

द्विरेफा अपि नैवैते मधुपाः सुमनः प्रियाः ।
अनवर्णा अप्यवर्णवाच्यासक्तैकचेतनाः ।। २३

लालाटिका अप्यखिलकार्यासक्ता दिने दिने ।
साक्षात्प्रतिपदो विज्ञा अर्थिनोपि न याचकाः ।। २४

पूर्णकामा अपि भृशं जितकामा न शंकराः ।
शंकरा अपि नैवेशा ईशा अप्यवृषध्वाजः ।। २५

वृषध्वजा अप्यभर्गा उग्रा अप्यत्रिलोचनाः ।
तथा पिनाकिनो नैव विरूपाक्षाश्च साम्बराः ।। २६

अनेकपानद्विरदाद्विरदेशानयूथपाः ।
यूथपाश्चाकरीराश्च बृहद्वंशांकुरा अपि ।। २७

हरिलीला शोभमानाः श्रीमद्भागवता अपि ।
नैवव्यासगिरोगीताः गीतापठनतत्पराः ।। २८

क्षमाभृतोप्यंगिरयोऽक्षमा भृत उदाहृताः ।
तुरीयाश्रमभाजोपि परित्यक्ताश्रमस्पृहाः ।। २९

अलब्धवर्णा अप्येके लब्धवर्णपुरोगमाः ।
सुखं वसन्ति मनुजादनुजारिपरायणाः ।। ३०

।। इति प्रजाः ।। १५

भृत्येन भूत्कारनिरस्तलोम्ना प्रोत्तुङ्गिताग्रो यतवलामश्वः ।
ग्रीवां पदः पुच्छमतीव धुन्वन्कुंडयते नर्त्तनमाचरन्वा ।। १

द्वित्राणिगृह्यचरणंतुरगस्य केचित्-
वलगां नियम्य पुरतः स्थितिभा आसन् ।
कीले पदेऽथ निखनत्ययसःक्षणे जग्मु-
स्तदुत्प्लवनवनवत्प्लववत्समंतात् ।। २

।। इत्यश्वः।। १६

विषाणिनो नीरदाभाः पादा इव महीभृतः ।
गजता सुविराजन्तेमनिर्झरवर्षिणः ।। १

भाति राजन् ! करेणूनां द्वारि ते निवहः सदा ।
नीलांबुदनिभोरेस्तु परित्यक्ताद्यमक्षरम् ।। २

॥ इति गजः ॥ १७

आयोविशेषशालीने खड्गो विपुलकोशयुक् ।
स्वर्णस्फीतमहाकीर्त्तिर्भवानिववधेः पटुः ॥ १

॥ इति खड्गः॥ १८

अनेककोटिनिधिवद्बहुस्वर्णसमन्वितः
भातिसुन्दरकाण्डेन रामायणममुंधनुः ॥ २

॥ इति धनुः॥ २९

केतोस्त्वदीयस्योत्थानं निदानं शत्रुमण्डले ।
दुर्भिक्षवधबन्धानामिति विज्ञाः प्रचक्षते ॥ १

॥ इति केतुः॥ २०

स्तनकलशद्वयरम्या तवोच्चवंशभूषणा राजन् ।
शिबिकात्यन्तसुवर्णा शत्रोर्योषेव बलनीता ॥ १

॥ इति शिबिका॥ २१

चमूचराश्चारुचमूरुवेगावेगाद्विकीर्णामलचामरैस्तु ।
संजातपक्षा इव पक्षपाति पुरोगमस्यार्वगणाः पुरोगः ॥ १

॥ इति पुरःसराश्वः॥ २२

सुरलोक इवाभाति गजस्ते दानवारिभिः ।

रम्यैरनेकगन्धर्वैः सेव्यमानः समन्ततः ॥ १

इति गजः ॥ २३ ॥

तव सैन्यात्समुद्धूतंरेणुमभ्रंलिहंक्षणात् ।
धूमं मत्वारिमशकाः सर्वदिक्षु प्रसुस्त्रुवुः ॥ १

॥ इति धूलिः ॥ २४

प्रस्थाने गिरिकल्पकुंजरघटाघण्टारवाकर्णन-
त्रासोद्‍भूतकलेवरप्रचलनप्रभ्रंशिनस्तेद्विषः ।
आलिङ्‌गन्ति पुनर्भविष्यति ननौ योगावियोगातुरा
भूमिंप्रत्यहपालितां प्रलितां राजन् ! स्वकन्यामिव ॥

॥ इति प्रस्थानम् ॥ २५

युद्धाध्वरेरिपशवोदीक्षितेन त्वया हता ।
यशः सांन्नायमेतेषां प्रतापज्वलने कृतम् ॥

॥ इति युद्धाध्वरः ॥ २६

त्वदीयानां शात्रवाणां द्वन्द्वस्य विषये रणे ।
एकशेषस्त्वदीयानां सरूपाणामिव ध्रुवम् ॥

॥ इति द्वन्द्वयुद्धम् ॥ २७

जनुष्यात्ते धनुष्यस्मिन् रक्षताक्ष्यां त्वया द्विषः ।
गच्छन्तीच्छन्ति यच्छन्तिकाननं जीवनं धनम् ॥ १

॥ इति सन्धिपलायने ॥ २८

यद्ययुर्हरितामन्तेपरागतशुभाः पराः ।
तत्वदीययशोदौत्यंते चक्रुर्जीविताशया ।

॥ इति रिपुपलायनं यशश्च ॥ २९

शिवाविलासास्पदमुग्रभूतैः संसेविताभूरिकरोटियुक्ता
नरेश युद्धस्य धरास्वकीयं महेशमूर्त्तित्वमभिव्यनक्ति ॥

॥ इति रणभूमिः ॥ ३०

त्रिलोकचन्द्रात्मजकृष्णरामसूनुस्त्रिपाठीशिवरामनामा ।
बंधोर्मुदे केशवरामनाम्नश्चक्रे निबन्धं नृपतेर्विलासम् ॥
इति श्रीशिवरामकृतो नृपविलासः ।
कार्तिकवद्यप्रतिपदायां तद्दिने काश्यांलिखितं, संवत्-१८९२ ॥

T. GAṆAPATI ŚĀSTRI AND HIS WORKS

Dr. N.P.UNNI

(Ex-Vice Chancellor, S.S. University, Kalady)

The first decade of the twentieth century witnessed what could be legitimately claimed as the greatest literary discovery of the century. It was given to Mahāmahopādhyāya T.Gaṇapati Śāstri, the first Curator in charge of the publication of ancient manuscripts under the Government of Travancore to discover and publish the thirteen dramas generally known in the literary circles as the Trivandrum plays and ascribed to the pre-Kālidāsa dramatist Bhāsa. It was a chance discovery rather than the result of any diligant research, that brought ever lasting fame to the institution as well as to the discoverer. Much has been written on the several aspects of the problem which is still alive.

Life : Taruvai Gaṇapati Śāstri was born in 1860 in the village of Taruvai in the Tirunelveli district as the son of Ramasubrahmanya Iyer - a scion of the family of the celebrated Appayya Dīkṣita. His mother was Sītāmbā. In his *Aparṇāstava* he has referred to his native place on the banks of Tāmraparṇī in the following lines:

गणपतिरिति कश्चित् ब्राह्मणस्ताम्रपर्णी –

तटजुषि तरुवानाम्न्यग्रहारेऽभिजातः ।

In a colophon to his commentary on *Svapnavāsavadatta* he has mentioned his village as well as his parents thus :

ताम्रपर्णीतीरवर्ति तरुवाग्रहाराभिजनस्य श्रीसीताम्बा -
रामसुब्रह्मण्यार्यसुनोर्गणपतिशास्त्रिणः कृतिषु
स्वप्नवासवदत्ताव्याख्यानं सम्पूर्णम् ।

His parents were poor and he was given some basic education in Sanskrit under a teacher named Nīlakaṇṭha Śāstri. After acquiring some proficiency in Sanskrit, the young man set out from his village in search of patronage to Trivandrum, the capital of the benevolent Travancore Kings. It is said that he reached Trivandrum on foot at the age of sixteen where he found a residence in the village of Chalai. There he came into contact with a local scholar Kaḍayam Subbayyā Dīkṣitar – an authority in Sanskrit grammar. With his help, the youngster mastered grammar and poetics. Another well known teacher, Dharmādhikāri Karamanai Subrahmaṇya Śāstri also taught him various Śāstraic treatises. Gaṇapati Śāstri impressed his teachers and colleagues with his brilliance and keen observation. He worked his way up by sheer force of his scholarship, industry and character to an international reputation.

In 1871 he joined the High Court of Travancore as a Junior Assistant and served for sometime. In 1889 the Trivandrum Sanskrit College was founded and Gaṇapati Śāstri was appointed teacher. Steadily he rose to the coveted position of being the Professor and then the Principal of the only Sanskrit College in the State in the

year 1899. In 1897 Viśākham Tirunāḷ Mahārājā appointed him keeper of the Palace Library and in this position he came in contact with great scholars of the period like Kerala Varma Valiya Koil Tampurān - the Kālidāsa of Kerala and Ilattūr Rāmaswāmi Śāstri, a court poet of the illustrious Travancore rulers. Even after rising to the position of the Principal, he continued to be in charge of the Library which had a rich collection of palm-leaf manuscripts also. In 1908 the Government decided to establish a separate department for the publication of ancient manuscripts and Gaṇapati Śāstri was the obvious choice to head this new department. He occupied this position for a period of sixteen years. He was due to retire in 1915 at the age of fifty five. But his tenure of service was extended on an yearly basis for a record period of ten years ! At last in 1925 he retired from service due to ill-health and in the following year at the age of 67 he passed away on the 3rd April 1926.

Works. While at seventeen he composed his first work–a Sanskrit play–called *Mādhavīvāsantīyam* for which Prince Viśākham Tirunāḷ presented him a ring. Though his preoccupations did not permit him to contribute much by way of original compositions he has to his credit about 14 works as follows :

(1) Mādhavīvāsantīyam - a drama.

(2) Aparṇāstava - stotra on Goddess Durgā with his own commentary.

(3) Śrīmūlacaritam - a kāvya on the history of Travancore during the reign of Śrī Mūlam Tirunāḷ Mahārājā.

(4) Bhāratānuvarṇanam - a poem describing the cultural history of India to which his admirer Prof. Sylvain Levi contributed a foreword.

(5) Tulāpuruṣadāna - a poem dealing with the Tulābhāra ceremony of his patron.

(6) Cakravartinīguṇamaṇimālā - a poem in praise of Queen Victoria.

(7) Arthacitramaṇimālā - work on poetics with illustrative stanzas eulogising Viśākham Tirunāḷ Mahārājā of Travancore.

(8) Setuyātrāvarṇanam - A prose work describing a pilgrimage to Rāmeśvaram.

(9) Arthaśāstravyākhyā - styled Śrīmūlam, being an original commentary making use of an old Malayalam gloss on the work.

(10) Śākuntalapāramyavyākhyā - a commentary on a treatise by Kerala Varma Valiya Koil Tampuran.

(11) Viśākhavijayaṭippaṇī – a gloss on the mahākāvya by Kerala Varma Valiya Koil Tampurān glorifying his patron Viśākham Tirunāḷ.

(12) Āṅgalasāmrājyaṭippaṇī - a commentary on the historical mahākāvya by A.R.Rajaraja Varma.

(13) Gandharvasallāpa - a kāvya.

(14) Svapnavāsasavadattavyākhyā-A comprehensive commentary on the Bhāsa play.

In addition to these he has published short notes on some of the Bhāsa plays re-edited by him. As a commentator his attainment is of a high order and his talent in this regard has come up for praise at the hands of the reputed scholars of the period. The one he wrote on *Arthaśāstra* can be considered as a classic and it is a significant contribution to the study of that text on Indian polity. He has given to his commentary the significant name '*Śrīmūlam*' - the source of prosperity - after the name of his patron Śrīmūlam Tirunāḷ Mahārājā of Travancore (1885 - 1924) to whom the work is dedicated.

In his introduction to the three-part edition of *Arthaśāstra* he has justified his attempt in bringing out a new edition and writing a new commentary. The limitation of Shama Sastri's edition based on a single manuscript is too well known. The experience as Curator helped Gaṇapati Śāstri to unearth five manuscripts of the work from the different parts of Kerala though he used only four of them since the fifth was decayed and beyond use. Copies of three incomplete commentaries on the text, *Pratipadapañcikā* of Bhaṭṭasvāmi; *Nayacandrikā* of Mādhavayajvan and an anonymous Malayalam commentary were also procured. With this nearly sufficient material he embarked on the stupendous project of editing

and preparing a commentary on Kauṭalya's *Arthaśāstra*. It was a Herculean task considering the Śāstraic nature of the work and it was easily the finest editorial attempt in the career of Gaṇapati Śāstri who established his reputation by the discovery and publication of the Bhāsa plays.

By the time of the editing of Arthaśāstra the author had gained rich experience and the publication was one of the last efforts of the great scholar. The first two parts appeared in 1924 and the third and last part was published in 1925. In the very next year Gaṇapati Śāstri breathed his last on 3rd April 1926.

The importance of this work could never be underrated. Dr. Franklin Edgerton was all praise for the editor. He observed : "Dr. Gaṇapati Sastri's edition of the *Kauṭalīya Arthaśāstra* with commentary, is decidedly the best edition of that all-important work in existence ; the printed text is superior, from the critical scholarly standpoint, to other editions and the commentary is of primary and very great importance for the interpretation of the very difficult text".[1] Prof. M. Winternitz had the good fortune of meeting this doyen among scholars at his desk when he was engaged in this work. He observed : "Gaṇapati Sastri set to work to write a commentary of his own, making use of the ancient commentaries as far as they were available... Hence Gaṇapati's *Śrīmūla*, as he called his commentary, is an indispensable help for every

---

[1] A Souvenir of the Silver Jubilee Celebrations of the Dept. of Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum, 1934, p.35.

student of *Arthaśāstra*".[2] It is a pity that this important work remains long out of print denying the opportunity of scholars interested in Indian polity.[3]

As a poet he has impressed his patrons and colleagues. The following stanza from his *Aparṇāstava* states that the devotee of Goddess becomes the target of all covetable things in life.

अपर्णोमा सोमाभरणरमणी दैत्यदमनी -
त्यलध्वी भक्तिर्यः सकृदपि गृणाति त्वदभिधाम् ।
तवैश्वर्याण्यष्टावहमहमिकाभाञ्जि वृणुते
मनुष्यार्हान् भोगान् प्रति गिरिसुते कैव गणना ।।

His style is grand and diction sweet and the *stotra* reminds one of *Saundaryalaharī* attributed to the great Śaṅkarācārya.

Edition : He was the founder Curator of the Trivandrum Manuscripts Library and Editor of the famous Trivandrum Sanskrit Series and under his able guidance the new Series eclipsed similar ones in the other parts of India. In fact he put Trivandrum on the map of Oriental research. It is observed : "Among Pandits who took to research few attained the eminence of Gaṇapati Sastri and among

[2] *Ibid.*, p.44.

[3] A reprint of the work with a general introduction by the present author was published by the Bharatiya Vidya Prakshan, Delhi, 1983 in 3 vols.

research scholars themselves few ever got that measure of recognition and honour that Sastri received during the course of his career".[4] During his tenure as Curator he brought out 87 publications in the Trivandrum Sanskrit Series of which 68 were his own editions with useful introductions. More than this, the discovery of the so-called Bhāsa plays made him world famous. It took the scholarly world by storm as it were and when opposition arose and gathered strength against his identification he stoutly faced the criticism and answered them elaborately and was able to keep on his side advocates like A.B.Keith. Two other important works that he brought out deserve special mention. The Buddhist Tantric work *Āryamañjuśrīmūlakalpa* from which the late Dr. K.P. Jayaswal extracted so much interesting historical information was one of his significant editorial efforts. The *Samarāṅgaṇasūtradhāra* of Bhoja edited by him for the Gaekwad's Oriental Series is yet another important contribution. The work is verily a store-house of wonderful facts about ancient Indian arts, crafts and machines of domestic and military use. His editions of other works also deserve attention and they embrace a wide field of specialisation both literary and technical including Śāstras.

Recognition : There are only a few scholars who have attained so much recognition in their life-time than T. Gaṇapati Śāstri. Honours came to the great scholar

---

[4] Dr. V. Raghavan, M M T. Ganpati Sastri, Jl. *of Kerala University Manuscripts Library*, Vol.V, No.2, pp. 37-41.

unsought. At the age of seventeen he won a golden ring from his patron in recognition of his poetic talents. From then onwards, it was a march from success to success. Many cultural institutions recognised his abilities and honoured him befittingly. In 1918 he was invited to preside over the All India Sanskrit Conference at Allahabad. In the same year the British Government honoured him with the prestigious title *Mahāmahopādhyāya*. In 1920 a rather rare function took place in his honour. Representatives of Oriental Scholars from American Oriental Society, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland and Societe Asiatique of France met in Paris and presented an address to Gaṇapati Śāstri applauding his contribution to Oriental research. Among the signatories to this address were veteran Orientalists like Macdonnel, Keith, Pargiter, Thomas, Grierson, Barnett, Rapson, Emile Senart, Sylvain Levi, Lois Finot, Jules Bloc, Bloomfield, Norman Brown and Lanman. Gaṇapati Śāstri received the homage of the world of scholars in his humble home at Trivandrum when Dr. F.W. Thomas brought the address. Śāstri was elected Honorary Member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. He was probably the only Pandit who became an Honorary fellow of this prestigious Society. In 1924 the Tubingen University of Germany honoured him with a Doctorate degree. He was only the second Indian, who, without a knowledge of a European language and a visit to Europe was honoured with an Honorary Doctorate as a

tribute to his unique achievements. The Prince of Wales gave Śāstri a Medal on his visit to India. In his home town the scholars held him in high esteem and unanimously made him the President of Sanskrit assemblies.

Last, but not least, after 23 years of his sad demise, his own institution posthumously commemorated him by unveiling a life-size portrait in 1949. Dr. P.K. Narayana Pillai, then Curator, took the lead and under the auspices of the Research Association of the institution, Dr. S. Radhakrishnan unveiled the portrait in the presence of a large gathering. Any visitor to the institution over which Gaṇapati Śāstri presided over for nearly two decades will be thrilled to see his imposing figure and will draw inspiration to work for the promotion of Oriental learning.

Some of the conclusions arrived at by Gaṇapati Śāstri may have to be revised with the progress in research in the field of Indology. Fresh materials may come up and reevaluation will have to be made from time to time. But that does not in any way diminish the glory or the magnificence of the contribution made by Gaṇapati Śāstri. He stands as a Colossus in the field of Indological research inspiring generations to come.

THE SIGNIFICANCE OF SANSKRIT LANGUAGE AND ANCIENT MANUSCRIPTS IN THE PRESENT DAY EDUCATIONAL SYSTEM OF INDIA.*

Dr. P. Visalakshy

What exactly is the goal of education? Is it merely the acquisition of knowledge in a subject or group of subjects? The basic tenet of the present day Indian system of education, it appears, is formulated on the above said concept and is now tend to be more carrier oriented and materialistic. But even here, the Indian system miserably fails and is far behind to most other countries. An ideal education system should, not only help a student to acquire sound knowledge in the subject or subjects he studies, but also should help to develop his total personality so as to enable him to live as part and parcel of the nation and society .The educational system should be in accordance with the cultural ethos of one's country and should promote nationalism. Also the type of education should be such that it should make one to be self reliant. In this respect, of course, the ancient gurukula system of education was an ideal one. In this system every disciple was equal whether he belongs to royal family or to a very

---

* Paper presented in the International Conference on Education and Culture for Total Consciousness.

poor family. Everybody is trained to acquire a work culture and make one to possess the living habits common to the ordinary citizens of our country. But in modern times such a system is not practical due to various reasons. It is not alone due to the inconveniences of students to be away from home for a very long period but also due to enormous changes occurred in our style of living. Similarly the coaching by a single guru, however eminent he might be, is not sufficient to satiate the educational needs of a student of modern era. But it should not mean that we have to simply imitate what the westerners practice. The good aspects of their educational patterns can be absorbed but not by leaving aside our cultural, spiritual and moral values.

Sanskrit, the language in which the Indian culture is best reflected from ancient times to till date, has an impeccable impact on the social and cultural life of the Indian people irrespective of their religion or place of birth. Most of the Indian contributions both literary and scientific were in the Sanskrit language. The references to the people and places of Southern India in all the major puranas indicate that the Indian people whether they belong to North or South had maintained close acquaintance with one another, the root cause of which was Sanskrit language. It continued even during the periods when Buddhists and Jains dominated. The mentioning of Keralaputta (Keralaputra) in Aśoka śāsanas (3rd cen.B.C.) and early influence of Jainism in South India stand

testimony to it. This unabated mutual interactions persisted in the subsequent periods also. Through this close association, Sanskrit became an integral part of all intellectual endeavours of the people of South India also.

The enormous contributions of ancient Indians in various fields of knowledge such as Astronomy, Mathematics, Linguistics, Medicine, Architecture etc., are well recognized by scholars all over the world. Though shameful, it is a fact that most of the Indians including the academicians do not know much about the great men of yester years, who lived in our country and about their contributions to mankind. For example, there are 'scholars' in the concerned fields who do not know much about the contributions of personalities like Āryabhaṭṭa, Bhāskarācārya and Patañjali (Yogasūtrakāra). Even syllabi of post-graduate courses do not have much on the Indian theories. A question arises, how is it possible to incorporate the vast literatures the Indians have in our present day academic curriculum ? As already stated, most of such works are in Sanskrit language, the spread of which is now restricted to some religious scholars and among those few who have studied Sanskrit language and literature as their subject of study. This is contrary to the former state of affairs. For example take the case of Kerala. Even from the early centuries of Christian era one can notice a continuous and luxuriant growth of Sanskrit studies and people began to learn both technical, literary and other types of works of well known Sanskrit authors.

The learning of Sanskrit and its renowned literatures became an integral part of the traditional educational system of Kerala and it continued till to the recent past. In addition, the literary personae and the scholars of Kerala, as found in many other parts of the country , preferred Sanskrit language for their writings. In short, Sanskrit language had penetrated into the lowest stratum of the Kerala society. There are families in certain backward communities whose members are traditionally engaged in professions related to Āyurveda, Jyotiṣa and Vāstuvidya for which they ought to study Sanskrit language, happened to be very good scholars in that language. Of course, one should be pragmatic and in the present day situation it is not possible for every student to learn Sanskrit. The students are already over burdened. They have to study English, Hindi and the regional language. In addition, they have to learn different subjects for which the syllabi are much larger. In such a scenario the learning of Sanskrit cannot be insisted upon. At the same time, through education every Indian student should possess all good aspects of our cultural traditions and also should possess atleast some idea about our eminent scholars and their contributions. Those who pursue higher learning and research in any branch of study should learn the quintessence of the Indian contributions in their particular subject of study. How can it be made possible? Here comes the relevance of the study of ancient manuscripts.

Manuscripts and Their Significance in Education

Inscriptions and manuscripts are the two major sources for tracing the social, political and cultural history of India. Inscriptions, generally speaking, are more ancient than manuscripts. The materials like copper, stone etc., on which inscriptions are engraved are not easily perishable. But materials of manuscripts such as palm-leaves, bhūrjapatra, agarutvak, cloth are not so durable. It may be noted that subjects covered in inscriptions are not so varied and are not so vast as what one finds in manuscripts. Though a few are of earlier periods, most of the manuscripts, now obtained undamaged are from the 10th century onwards. But the works we find in these manuscripts, quite often, are of earlier periods even taking us much earlier to the commencement of Christian era. The works of Bhāsa, Kālidāsa, Pāṇini and the great Purāṇas are a few examples of this sort. The works in manuscripts are found in almost every nook and corner of India. They cover almost all branches of knowledge such as Art, Music, Literature, Architecture, Medicine, Astrology and Astronomy, Physics, Chemistry, Biology, Diatics and Veterinary Science. It is through these manuscripts the modern world came to know the astonishing contributions of ancient Indians. In fact the manuscripts are a treasure house of human wisdom. In order to understand the ancient Indian culture and the Indian contributions both to the scientific and literary fields, a systematic study and research on ancient manuscripts are obligatory. It may be

noted that only a microscopic few of the available manuscripts are so far read and a large chunk is yet to be studied. At the moment only the language experts, there too only those who are trained to read the ancient scripts, are able to follow the contents contained in manuscript works. Usually scholars in language are not subject experts and hence find it difficult to edit the technical works. In order to solve this problem at least a few dedicated scholars in every branch of knowledge should acquire some working knowledge in Sanskrit language (large majority of Indian manuscripts are in Sanskrit). If needed, they can seek the help of Sanskrit scholars. The subject experts have to critically evaluate the works in the light of modern developments. Those theories and findings which are relevant even today are to be got published in English and in all modern Indian languages. Also the theories and concepts which are valid are to be incorporated in the syllabi. It can be done without increasing the burden of the students by deleting some of the not so important lessons from the subject text books. Similarly brief accounts of the contributions of Indian scholars can be incorporated in the non-detailed texts of languages and can also be included in the social science text books. It might be possible that in addition to the works so far discovered, a good number of pioneering works in the fields of technical subjects similar to those of Pāṇini, Bhartṛhari, Āryabhaṭṭa, Kaṇāda, Bhāskarācārya, Kauṭalya, Suśruta, Caraka and the like still lying unnoticed in the folios of manuscript bundles. The case is not different in non-technical subjects too. If an all

out effort is made in the study and research of ancient manuscripts of our country, it will definitely lead India to achieve the topmost position in the ft#ield of science and technology. Similarly a proper study of the works on Fine arts, Literature, Vedānta, Mantra, Tantra, Purāṇas etc., will throw more light on our cultural and spiritual heritage which in turn can be absorbed into our educational system.

In short, the Indian academicians and researchers, through the knowledge of Sanskrit language and through the study of ancient manuscripts can contribute much to the educational system of our country.

'DHARMA' IN ASOKA INSCRIPTIONS

Dr. K.G Sreelekha

Emperor Asoka was a versatile genius and one of the most remarkable personalities in the history of the world. He was a great conqueror, statesman, administrator, religious and social reformer, philosopher and Saint. He was a man of exceptional energy, ability and power of organisation. His generosity and forbearance were matched only by his sincerity of purpose. Asoka's liberal and impartial dealings with all his subjects exercised an ennobling influence on the pious kings of India for many succeeding generations.

Tradition says that the fuller form of Asoka's name was 'Asokavardhana'. The Gujarra and Maski versions of Minor Rock Edict-I are the only two inscriptions of Asoka which refer to him by name as 'Devanam Priyasa Asokasa' (Of this Gracious Majesty Asoka). Elsewhere in his records, the emperor is generally mentioned as 'Devanampriya Priyadarsi Raja' (the King who is the beloved of the Gods and who glances graciously upon all). Sometimes he is called simply 'Devanam priya' or 'King Priyadarsi' and 'Priyadasi' signifying respectively 'the favoured of the Gods' and 'of pleasing countenance or more properly 'one who looks with kindness upon everything.' Literary tradition also often refers to Asoka either as 'Priyadarsi' or as 'Priyadarsana' (One having an

amiable appearance). We do not know if Asoka adopted the name Priyadarsi after his newly adopted policy of grace and impartiality. According to Buddhist tradition, the king was originally known as Chandasoka or the fierce Asoka owing to his many evil deeds, but afterwards he became famous as Dharmasoka or the pious Asoka on account of his innumerable virtuous acts. Asoka became a thoroughly changed man shortly after the Kalinga war which took place eight years after his coronation, ie in his nineth regnal year.

According to some traditions, Asoka ruled for 37 years possibly counted from the date of his coronation about 269 B.C. The empire of Asoka was larger in extent than that of his father and grandfather. The extent of his empire may be indeed inferred from the geographical distribution of his Rock and Pillar Edicts. He succeeded in annexing the country of Kalinga in the coastal areas of Andhra Pradesh and Orissa to the Maurya dominions. Hiuen Tsang suggests that Kanchipuram near Madras formed a part of Asoka's empire. In his inscriptions Asoka is once represented as the king of Magadha which was the home province of the Maurya emperors, and the city of Pataliputra is mentioned as his capital in a few cases. Asoka himself stated that "great is his dominion" and calling his dominions as the whole earth, Prithivi. The extent of his empire is indicated by his own mention in the edicts of the peoples on its borders. In the south these are mentioned as the Cholas, Pandyas, the Sathyaputra and

Keralaputra who were all within his sphere of influence. Towards the north-west, his empire is that of the Syrian Monarch Antiochos and hence extended up to Persia and Syria which were held by Antiochos. The peoples on the north-west frontiers who came within his control are called Gandharas, Kamboja's and Yavanas (Yonas).[1] We have mention of the capital of the empire at Pataliputra and of the towns such as Bodh Gaya, Kosambi, Ujjeni, Taksasila, Suvarnagiri, Tosali and Samapa in the province of Kalinga. Thus we have a fairly definite idea of the limits of Asoka's empire in different directions.

Inscriptions of Asoka

The inscriptions of Asoka are written in the Prakrit, Greek and Aramaic languages. The alphabets used are Aramaic and Greek in Afghanistan and Kharoshti at Mansehra and Shabazgarhi and all the rest are in Brahmi.

His inscriptions can be broadly divided into two classes those engraved on rocks and those incised on pillars of stone. The rock inscriptions fall in to three groups.

1. Minor Rock Edicts
2. Rock Edicts
3. Cave inscriptions

---

[1] Sarvatha Vijithamhi Devanampriyasa Piyadasino raño evamapi prachamtesu yatha choda Pada Sātiyaputo kethalaputo āTambapamni Amtiyako Yona-raja ye va pi tasa Amtiyakasa Samipam rajano sarvatra Devanampriyasa Priyadasino raño dve chikichha kata. (Rock Edicts-Girnar - II)

The pillar inscriptions may be classified under three subdivisions.

1. Minor Pillar Edicts

2. Pillar inscriptions

3. Pillar Edicts

I. Inscriptions on Rocks

1. Minor Rock Edicts

A rock edict of Asoka, not belonging to the well-known set of the 4 Rock edicts discovered at so many places has been found at the following localities. Ahraura in U.P, Amar colony Delhi, Bairat in Rajasthan, Gavimath in Mysore, Gujarra in M.P, Maski in Mysore, Palkigundu in Mysore, Rupnath in M.P, Sahasram in Bihar. Minor Rock Edict I and II were addressed by Asoka to his officers and Minor Rock Edict III was addressed to the Buddhist clergy. The records published Shar-i-kuna edict may be regarded as Minor Rock Edict Iv.

2. Rock Edicts

A series of 14 Rock Edicts of Asoka was discovered at the following places.

Erragudi in the Kurnool, Andhra Pradesh, Girnar in Gujarat, Kalsi in Uttarpradesh, Mansehra in West Pakistan, Shabazgarhi in west Pakisthan, Sopara in Maharashtra. The same edicts are also found at Jaugada and Puri both in Orissa. Rock edicts VIII and IX was discovered in the

neighbourhood of Sopara and the inscribed pieces of stone were carried to Bombay and now they are preserved in the Prince of Wales Museum. Rock edicts XV, XVI were specially written for the people of Kalinga and the Royal Officers stationed in that country which was conquered by Asoka in the nineth year of his reign.

3. Cave Inscriptions

There are four artificial caves, three of them bearing inscriptions of Asoka, in the Barabar hills. Two of these caves were dedicated by the king for the use of monks of the Ajivika sect. There are three more artificial caves bearing inscriptions at Nagarjuni Hills. They are the inscriptions of Asoka's grandson Dasaratha and he also dedicated the caves in favour of the Ajivika monks. The fourth cave near the three, bearing Asoka's inscriptions contains a record of the Maukhari Prince Anantavarman.

II. Inscriptions on Pillars

1. Minor pillar edicts

Besides the well known series of six pillar edicts, the Allahabad pillar, often referred to as the Allahabad-Kosam pillar contains two other edicts of Asoka. The first of these two is also found on pillars at Sanchi near Bhopal in M.P and at Sarnath near Varanasi in U.P. A small fragment of a pillar inscription of Asoka has been discovered at Amaravati in the Guntur District A.P. It may be regarded as Minor Pillar edict - IV.

2. Pillar Inscriptions

There are two pillar inscriptions of Asoka discovered in the Basti district in U.P. The first of these stands near the temple of Rummin Devi which is about two miles from the headquarters of the Bhagvanpur Tahsil in Nepal and 5 miles from Dulha in the Basti district. The other inscribed pillar stands on the bank of a large tank called Nigali Sagar about 13 miles to the North West of Rummin Devi. These two inscriptions commemorate Asoka's pilgrimage to the places in question. The first was a holy place were Buddha was born while the second contained a stupa enshrining the relics of Kanakamuni regarded by the Buddhists as one of the former Buddhas.

3. Pillar edicts

Sand stone pillars bearing a series of six edicts of Asoka were found at Meerut and Allahabad in U.P and at Champaran district of Bihar. The texts of the edicts on the different pillars are practically the same. Another pillar found at Topra contains a seventh edict.

The main theme of the edicts of Asoka is what he calls 'Dharma'. In Minor Rock Edict - III the word 'Dharma' is used in the sense of the Buddha's doctrine.[2] The inscritpions of Asoka fully corroborate the tradition regarding his conversion to the Buddhist faith. The country

---

[2] Vidithe ve bhamte avathake hamabudhasi dhammasi samdhasi the galave cham prasade cha ekachi bhamthe bhagavatha budhena bhasithe sarve (Minor Rock Edict- III Bairat)

of the Kalingas was conquered by king Priyadarsi, beloved of the Gods eight years after his coronation. After Kalinga has been conquered Asoka devoted to an intense practice of the duties, relating to Dharma, to a longing for Dharma and to the inculcation of Dharma among the people. This is due to the repentance of the Beloved of the Gods on having conquered the country of the Kalingas.[3] The intensity of its violence produced a reaction in his mind towards the principle of non-violence the principle of observing and enforcing peace not only between man and man but also between man and every creature. He extended the principle of Ahimsa or non-violence from the world of man to that of the lower dumb animals and birds.

The deep and delicate sensitiveness to the cruel consequences of Kalinga war worked a revolution in the character of Asoka. He became a changed man both in his personal and public life. He says "directly after the conquest of the Kalingas, the Beloved of the Gods became keen in the pursuit of Dharma, love of Dharma and inculcation of Dharma. The chiefest conquest is not that by — arms but by Dharma (Dharma vijaya)." The suffering caused by his conquest of Kalinga made Asoka's zeal for Buddhism (Dharma kamata) very keen (tivra).

---

[3] aṭha vasa abhisitasa Devana priyasa priyadrasisa raño kaliga vijita diadhamatre prana-sata sahasre ye tato apavudhe sata-sahasra matretatra hata bahutavatake vamute tato pacha adhuna ladhesu kaligesu vivre dhrama silana dhrama kamata dhramanusasti cha Devanam priyasa so asti anusochana Devana priyasa vijiniti kaligani .... (Rock Edict-XIII Shahbazgarhi text)

Rock edict VIII and Pillar edict I and II speak of Asoka's pilgrimage to such Buddhist holy places as sambodhi (modern Bodh Gaya) were the Buddha obtained Bodhi, and Lumbinigrama where the Lord was born as well as the Stupa built over the relics of the former Buddha Kanakamuni.[4]

Asoka was a patron of the Buddha's doctrine and was responsible for raising Buddhism from the status of a local sectarian creed of Eastern India to that of one of the principal religions of the world. According to him the attainment of heaven or happiness in the next world is possible for men to achieve only by practising and inducing what he calls 'Dharma'. Asoka's 'Dharma' has been some resemblance with the Buddhism of the Dhamma pada (Dharma pada) which is considered by some scholars to be some what earlier than the canonical form of Buddhism. Asoka's teachings are confined essentially to a practical code of morals and are not based on any special dogma, either metaphysical or theological. Asoka understood a number of virtues to constitute his Dharma. These included the least amount of sin and the greatest amount of good done to others as well as compasion, liberality, truthfulness, purity, gentleness and

[4] Devanampriyo priyadarsi raja dasavasabhisito satamnikrami sabodhi teneda dhramma yatra atra iyam hoti ...... (Rock Edict VIII Shahbazgarhi) Devanapiyena piyadasina lajina visativasabhisitena atana agachamahiyite hida Budhe jate Sakya muniti silavigadabicha kalapitha siladhabeja usapapithe. (Inscription on the Rummin devi Pillar, Lumbini)

goodness. Good conduct, self control, purity of thought, gratitude and firm devotion are extolled.

He followed the publication of his fourteen religious proclammations or messages to his people, which according to Rock edict III, IV and V and also the Pillar edict VI, took place twelve or thirteen years after his consecration. In pillar edict VI he says "when I had been consecrated 12 years I caused a scripture of the Dharma to be written for the welfare and happiness of mankind with the intent that they, giving up old courses might attain growth in Dharma one way or the other."[5]

In Rock edict VIII he encouraged visiting ascetics and Brahmans with liberality to them visiting elders with largess of gold, visiting the people of the country with instruction in Dharma and discussion of that Dharma.[6] Next he ordered that in the capital no animal should be slaughtered for sacrifice, nor shall any merry making be held, because in merry makings is seen much that is objectionable. Further in the kitchens of the royal household where each day many hundred thousands of living creatures were slaughtered to make curries. He ordered that only three creatures were to be slaughtered for the purpose, and later on even the slaughter of these

---

[5] Devanampiye piyadasi laja hevam aha duvadasavasa abhisitena me dhamma-lipi likhapita lokasa hita sukhaya se tam apahata tam tam dhamma-vadhi papova hevam lokasa hita sukheti .... (Pillar edict-VI)

[6] Teneda dharmayatra atra iyam hoti Sramana Brahmananam darsane danam Vudhanam dasana hirana-pratividhane cha jana padasa Janasadarsana dharmanusasti darma paripruchha cha tatopayam (Rock Edict-VIII- Shabazgarhi)

creatures was prohibited so as to render the diet of the palace exclusively vegetarian.[7]

Dharma in Asoka inscriptions is not any particular Dharma or religious system, but the moral law independent of any caste or creed. The sara or essence of all religions. It has a two fold aspect practical and doctrinal. In its practical aspect it prescribes a comprehensive code of conduct embracing the various relations of life. It is described as comprising.

1. Susrusa

Obediance to father and mother, elders, teachers and men of high caste or pay[8] and proper treatment of Brahmanas and Sramanas.

2. Apachiti

Respect of Pupils (antevasi) towards their Gurus. Respect for all life should be an established principle and

---

[7] Idha na kimchijeevam arabhipta pajuhithavyam Na cha samajo kathavyo bahukam hi dosam samajamhi pasathi .... pura mahanasamhi devanam priyasapriyadasino rajo anudivasam bahuni prana sathasahasani arabhisu soopadhaya se aja yada ayam dhammalipi likhita thee eva pana arabare soopadhaya dve mora eko mago sopimago na dhruvo ethepi thee pranapacha na arabhisare. (Rock edict-I Girnar)

[8] Sadhu matari cha pitari cha susrusa mitra samstutanam bamhana samananam sadhu. (Rock edict III-Girnar) Samprathipati brahmana-sramananam samprathipati matari pitani susrusa thaira susrusa. (Rock edict IV-Girnar) Agrabhuti-susrusa matapitusu susrusa guruna susrusa mitrasamstuthe sahaya (Rock edict XIII-Shabazarahi) Matapitisu sususitaviye hemava guru supranesu drahyitavyam (Minor rock edict – II Matapitisusususaya gulusu sususaya(Pillar edict-VII)

proper treatment should be shown to the pupils and relations.[9]

3. Samprathipathi

Proper treatment towards ascetics, relations, servants, dependants, the poor and miserable, friends, acquiaintances and companions.[10]

4. Danam

Gift towards ascetics, friends, comrades relatives and gift of gold to the aged.[11]

5. Prevention of slaughtering of living creatures and restraint of violence towards living beings.[12]

Sometimes this code of duties or practical dharma is more generally ascribed as comprising the following virtues such as:

Daya - kindness, Danam - gift, satyam - truthfulness, saucham-inner and outer purity, Mardavam - gentleness, Sadhuta - Saintliness, Apavyayatha and apabhandata - moderation in spending and saving, samyama - self

---

[9] Dhamma magale heta iyam das bhat samyapatipati guluna apachiti pananam samyame samana-bambananam dane ese amne cha hedise (Rock edict IX-Kalsi) Matapitisu sususitaviye hemava gurusu pranesu drahyitavyam sacham vataviyamse ime dhamma guna (Minor rock edict II Brahmagiri)

[10] Dasa bhatakanam sammma patipathi mata pitusu susrusa mitra-samsthuta-natikanam sramana-brahmana dana (Rock edict XI Shabazgarhi)

[11] Sramana brahmananam darsane hirana prathi vidhane cha (Rock edict VIII Shabazgarhi)

[12] Dhammanusasthiya anarambho prananam avihisa bhutanam (Rock edict IV Girnar) Hida na kimchijeevam arabhipta pajuhithavyam (Rock edict I Girnar)

control, Bhavasudhi - purity of mind, Kritajnata-gratitude, Dridhabhakthita - firm devotion, dharma rati - attachment to morality.

The Dharma of the edicts was not merely practical. It is distinguished by several characteristic doctrines and philosophical positions bringingout the originality of Asoka's ideas of moral reform. The sanctity of animal life was to be recognised on principle. Toleration was insisted on as an absolute duty in a land of many faiths. Asoka tried to instal morality as the governing principle and force in every sphere of life, and to spiritualise politics and all life's activities. His new ideals and doctrines express themselves in a new language a variety of terms invented by him to indicate the new measures and institutions in which these had materialised. Among these terms the significance of some of which has been already considered may be mentioned here.

1. Dharma mahamatra	2. Dharma yatra
3. Dharma lipi	4. Dharma niyama
5. Dharma Sravana	6. Dharma Ghosa
7. Dharma stambha	8. Dharma Sambandha
9. Dharma Samstava	10. Dharma Samvibhaga
11. Dharmanugraha	12. Dharma dana
13. Dharma mangala	14. Dharma vijaya.

In Rock edict XIII, the dharma is described in a nutshell as the right attitude towards all manifesting itself in Akshati (non-injury), Samyama (restraint), Samacharanam (equal treatment) and Mardavam (mildness) in respect of all creatures human beings as well as animals and birds (Sarva bhutanam).

In Pillar edict I, the following requisites are mentioned for attaining happiness in this world.

1. Dharma kamata (Passion towards dharma)

2. Pariksha (self examination)

3. Susrusa (obedience)

4. Bhaya (fear of sin)

5. Utsaha (enthusiasm for dharma).

The practical side of dharma is also emphasised by defining it positively as consisting in an abundance of good deeds (bahukayane) and also negatively as apasinavam, ie. freedom from asinavam or papam. Sin, the incentives to which are also pointedout Chandyam - rage or fury, nishturyam - cruelty, Krodh-anger, Manam-pride, and Irshya-envy. In Rock edict X dharma is also negatively defined as aparisravam, ie. freedom from parisrava or apunya (evil).

Asoka recommended compassion, reverence, sympathy and truthfulness and condemned cruelty, irreverence, intolerance and false hood. The virtue on which he laid the greatest emphasis is the regard for the sanctity of life. He provided amenities for animals just as for men and repeatedly advised people to be kind to them and issued orders prohibiting the slaughter of numerous animals, birds and aquatic animals. He restricted the slaughter of birds and animals for the preparation of curries for his own household and festive gatherings. He advised all classes of people to live together harmoniously in all parts of his empire. He also declared that what he wanted was the growth of the essential of their respective Dharma among all men. In pillar edict VI he refers to his eagerness to honour people of all sects. According to him the honouring of other communities would lead to the glorification and promotion of Dharma as well as of all religious sects.

Asoka's policy, which was fully in accord with the Dharma he preached, was to see to the welfare and happiness not only of his subjects but also of the peoples of other lands beyond the borders of his empire. He did not make much difference even between men and animals. He provided medical treatment for men and animals and caused the required medicinal herbs, roots and fruits to be imported and grown throughout his

empire. He planted banyan trees and mango groves along the roads, digging wells at intervals of every 8 krosas and building sheds for supplying water to men and animals.[13] He believed that the propagation of Dharma led so considerable increase of virtue among the people. For the propagation of Dharma Asoka caused his proclamations to be engraved on stone pillars and rocks at various places and appointed officers called Dharma-mahamatras or superintendents of Dharma. He himself and his officers called Rajjukas were specially instructed for the purpose.

Asoka says that the practice of Dharma among men was promoted by him in two ways-by imposing restrictions such as prohibition of the slaughter of living beings and by exorting people to live in accordance with the principles of Dharma. In Pillar edict I he sums up his intentions by saying that he wants the maintenance governance, happiness and protection of the people to be regulated by Dharma and the people to grow day by day in their dependance upon Dharma and devotion to Dharma.

In short, the basic characteristics of Asoka is that he did not preach what he was not practising himself. There is no doubt that Asoka tried to be absolutely impartial in his

---

[13] Devanam piyasa priyadasino rajo dve chikichha katha manusa chikichha cha pasu chikichha cha osudani cha yani manusopagani cha Pasopagani yata yata nasti sarvatra harapitani cha ropapithani cha mulani cha phalani cha yata yata nasti sarvatra harapithani cha ropapithani cha pamthesu kupa cha khanapita Vrachha cha ropapitha paribhogayapasumanusanam. (Rock edict II - Girnar)

dealings with different religious communities and never intended to wound the religious feelings of any of them. He dreamt of a world in which all peoples would live in harmony like members of the same family. He had given special emphasis on the sanctity of animal life and extended the principle of Ahimsa or Non-violence from the world of man to that of the lower dumb animals and birds. He aimed the purity of domestic life so essential to the well being of the society. According to him "there is no such gift as the gift of Dharma, acquaintance in Dharma, or the distribution of Dharma, or kinship in Dharma" (Rock edict Xi – Shabazgarhi).

SOME IMPORTANT ASPECTS OF MANUSCRIPTOLOGY

Dr.N. SAM

Epigraphy and Manuscriptology are the major fields of study within Indology. They are the store houses of facts or written historical materials and it serves as main source to historical studies. Chronology is the backbone of any history. India has a long tradition of writing system as back as 3000 B.C. in the Indus valley. Most of the sasanas or proclamations of the rulers were written on rocks or edicts. These inscriptions are the core subject of Epigraphy. Inscription literally means, any writing engraved or inscribed on some objects such as rocks, metals, earthern or wooden pillars, tablets, pots, bricks, shells, ivory etc. Coins, seals and Cave paintings are also regarded as inscriptions though they are not actually engraved.

It is estimated by D.C. Sircar[1] that there are about 90,000 inscriptions come from different parts of India belonging to different centuries from 3rd B.C. to modem times. In addition to this there are thousands of inscriptions more available in the neighbouring countries of India like Pakistan, Nepal, Bangladesh and Srilanka. All these inscriptions are written in different scripts in different

[1] D.C. Sircar, EINES, P.91.

regional languages. Hence it is a difficult task to study all the inscriptions and reconstruct the ancient history of India which form the skeleton on which we will have to construct the past. There are some literary and other sources also which add flesh to the bare bones in the inscriptions.

Most of the literary works are seen in manuscripts. These manuscripts are written in palmleaves, Brichbarks, skin of animals, hand made clothes, papers etc. The most common material used in Asia, especially in India for writing literary compositions and informative works is palm leaf. They were used for writing by hand using stylus or ink. These handwritten texts are termed as manuscript.

The term 'Manuscript' is derived from two Latin words called 'manus' and 'screbere or screpte'. The word 'manus' means hand and 'screbere' means scratch made out of hand a manuscript. In this way we can define manuscriptology as the science which deals with the study of hand written documents or texts. In sanskrit, manuscript is termed as 'Hastalikhitam' (हस्तलिखितम् - हस्तेन लिखितम्). 'Pandulipi' is the term used in Hindi for manuscript.(पाणी से लिखते लिपि - पाण्डूलिपि). In Malayalam it is 'Kaiyezhuthu' (കൈയെഴുത്ത്). All these terms are focusing on handwriting system of language.

Written tradition in any developed language is a continuation of the oral tradition. Indian tradition of transmitting Knowledge to the next generation is from the mouth of the guru or Acharya. This is often mentioned as mukhasta Vidya. Even literary compositions were transmitted oraly to his desciples. In course time it was written by the desciples from their memory after a long period from the date of its composition. It will cause certain variations in the text.

The fundamental characteristic of a language is audible sound. The word 'Bhasha' itself denotes that it is used to speak or 'Bhashanam' .As a medium of communication this Bhashana sabd or speach sound can transmit and communicate only to a small group of people and only to a limited range of space and time. With the introduction of writing system man is able to communicate with a large number of people in the past, present and future generations and with long distances. Actually writing is the visual representation of the audible spoken sounds. Language is spontaneous where as writing is artificial. In a language we are encoding our knowledge, feelings, emotions, experiences and it can be recorded by writing and transmitted to distant places and times. But writing is not a language, it is only a technique for recording a language.

Alphabet is the key to open and enter into the world of the history of mankind. The ancient documents or writings have revealed striking information in all the intellectual and emotional areas reflecting the scientific knowledge of our older generations and also their ways of life, thoughts, feelings, emotions, imaginations etc. It helps us to confess that all human races are one though they are using different languages and scripts. If we are comparing all the scripts in different developed languages of India we can find that the alphabet of all Indian languages are same though written in different scripts. Comparative literature will also give us such a feeling of oneness of our culture and tradition.

Deciphering and interpretation are important in manuscriptology. For the identification of a script we must have a thorough knowledge of ancient systems of writing. Palaeography will help for deciphering, because it is a branch study in manuscriptology which deals with the study of the origin, history and development of alphabets and ancient systems of writing. But for the interpretation of a text we must know the language, time, line of thinking or perspective, context, relevance etc.

Evidence for writing in ancient India is available as early as 5th century B.C. The date of piprahwa vase inscription discovered in Basti district of Uttarpradesh

(U.P.) is 5th century B.C. (487 or 483). The Bhattiprolu relic casket inscription in Andhrapradesh belongs to 4th century B.C. Inspite of all these inscriptional evidences there are certain literary references also. In Arthasastra of Kautilia (4th century B.C.) references are seen about 'Patrasamprekshanam' (पत्रसंप्रेक्षणम्-Correspondence) 0.1.19.6, Samjalipi (समज्ञालिपि-Secret code) 1.12.8, and 'Aksharakala' (अक्षरकला-Calligraphy). Natyasastra suggests that the heads of drama troupes should seek the aid of a 'Lekhaka' (लेखक-scribe) 27.23 to record the points of success of a stage performance. Kamasastra of Vatsyayana accepts 'Aksharakala' as one of the 64 kalas or arts.[2] There are references about writing (lekhak-लेखक, लिखितम् - likhitham) in Lalithavisthara, a Buddhist text belongs to first century A. D. It also gives the names of 64 types of alphabets in which Brahmi is the first and Kharoshti is the second.[3]

The other names of scripts referred in this book are (3) Pushkarasari, (4) Angalipi, (5) Vangalipi, (6) Magadhalipi, (7) Mangalyalipi, (8) Anguliyalipi, (9) Sakarilipi, (10) Brahmavalilipi, (11) Parushyalipi,

---

[2] Shivaganesha Murthy, R.S. Introduction to Manuscriptology, Delhi : Sharada Publishing House, 1996, PP. 6- 7.

[3] Richard Salomon, Indian epigraphy, New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., 1998, PP. 8 -9.

(12) Dravidalipi, (13) Kirathalipi, (14) Dakshinyalipi, (15) Ugralipi, (16) Samkhyalipi, (17) Anulomalipi, (18) Avamurdhalipi, (19) Daradalipi, (20) Khasyalipi, (21) Cheenalipi, (22) Loonalipi, (23) Hoonalipi (24) Madhyakshara Vistaralipi (25) Pushpalipi, (26) Devalipi (27) Nagalipi (28) Yakshalipi (29) Gandharavalipi (30) Kinnaralipi (31) Mahoragalipi (32) Asuralipi (33) Garudalipi (34) Mrgachakralipi (35) Vayasarootalipi (36) Bhaumadevalipi (37) Anthareekshadevalipi (38) Uttarakurudveepalipi (39) Aparagagaudalipi (40) Poorvavidehalipi, (41) Utkhepalipi, (42) Nikshepalipi, (43) Vikshepalipi, (44) Prakshepalipi, (45) Sagaralipi, (46) Vajralipi, (47) Lekhaprathilekhalipi, (48) Anudruthalipi, (49) Sastravarthalipi, (50) Gananavarthalipi, (51) Utkshepavarthalipi (52) Nikshepavarthalipi, (53) Padalikhithalipi, (54) Dvirutharapadasandhilipi, (55)Yavaddesotharapadasandhilipi,(56) Madhyaharinilipi, (57)Sarvarutsangrahineelipi,(58)Vidyanulomacrimisritalipi (59) Rshithapastaplarocamanalipi, (60) Dharaniprekshineelipi, (61) Sarvaushadhinishyanthalipi, (62) Gaganaprekshinilipi, (63) Sarvasarasamgrahanilipi, (64) Sarvabhootarutagrahanilipi.

The historical value 'of this list and its date are even now in controversy. Most of the scripts are not clearly identified from epigraphic evidences. Some others are related to certain geographical names such as Vangalipi,

Magadhalipi, Angalipi, poorvavidehalipi etc. belonged to certain regions which are comparatively later period. Any way, this list and the book gives us some idea about the existance of a number of scripts and writing systems in India as early as fourth century B.C., i.e. Pre-Mouryan period. There is only one literary evidence for writing before the Mouryan period is panini's reference to lipi or script. It proves that some form of writing was there during the period of Panini or even before that. From the Prototypes of Brahmi Asoka has developed a new form of Brahmi which was later named as Asoka Brahmi' for writing his Dharma Sasanas. He used Brahmi as national script in his country .The date of Asoka inscriptions are 250 B.C.

Inscriptions have only one copy and that is the original also. But we find it difficult to find out the originals of the literary works of Valmiki, Bhasa or Kalidas. The main reason is that the materials they might have used willnot survive such a long period of time. We are getting only the copies and qua copies of such texts. Subsequent transcription of copies will cause so many variations due to various reasons. As writing is a mental process the state of mind of the scribe will affect the copy. The physical condition of the material, the style and defects of writing in the exemplar will also cause variations in each copy. Thus each copy of manuscript of a work is going away from the

original text or autograph. It is the major task of the critical editor to find out the original text of an author from the variant readings found in different copies.

We will have to go through the ancient manuscripts to find out the missing links of our culture, history and literature. With the discovery of the manuscripts of Bhasa plays by Dr. T. Ganapathy Sastry he could reconstruct the history of Sanskrit literature and he was also able to through light on a famous dramatist who was even praised by Kalidasa. Like that, with the excavation of Indus Civilisation the archeologists were able to unearth the cultural heritage of Ancient India.

In short, manuscriptology and other related areas of knowledge will help us to study our past culture and knowledge. It also provide information about the missing links of human history.

PHILOSOPHY OF RĀMĀNUJA – A BRIEF OUTLINE

R. GIRIJA

Introduction

Of all the systems of Indian Philosophy Orthodox as well as heterodox Schools, Vedanta reigns supreme. The word Vedanta literally means the end or last portion of the Vedas. Vedanta is the quest for knowledge. Sankara's *Advaita*, Ramanuja's *Viśiṣṭādvaita* and Maddhava's *Dvaita* constitute mainly the Vedanta. Each of these Acāryas propounded their own views and the followers advocated that their own system is the real one. Sankara stood for the propagation of Advaita Philosophy. According to him *Brahman* alone is real and none other than Him exists. The individual souls and this world are illusory. He adopted the three substrata ie, *prātibhāsika*, *Vyāvahārika* and *pāramārthika*. The doctrine of Māya is very helpful for him to analyse and explain this world which one experiences; and is only phenomenal. Rāmānuja was considered as the exponent of *Viśiṣṭādvaita*. Though he pays benediction to Bodhayana, Tanka, Dramiḍa, Yāmuna, Yādavaprakāśa, Brahmanandi etc. as his predecessors, the *Viśiṣṭādvaita* Philosophy is closely connected with Rāmānuja. As the word indicates, it is a new approach to Vedantic tradition

in the post Sankara period. It is called 'qualified monism'. The word *Viśiśṭādvaitam* can be explained as *Viśiṣṭayoh advaitam; Viśiṣṭam advaitam or 'Viśiṣṭasya Viśiśṭarūpiṇa advaitam.* Lord *Narayana* is the Supreme all prevailing and all pervading entity. This world ie, '*cit*' and '*acit*' are the attributes or body of the Lord. Hence it is called '*Viśiśṭādvaitam*'.

RAMANUJA'S LIFE

Ramanuja was born in 1017 A.D. at Sri Perumbudur near Kāñcīpuram. His father was *Āsuri Keśava Yajvan* and mother *Kāntimatī*. His first teacher was Yādavaprakāśa of *Kāñcī*. After that he went to *Śrīrangam* to study under *Yāmunācārya.* But before his reaching there the preceptor passed away. Then he returned and studied under *Kāñcipūrṇa*, who was the desciple of *Yāmuna*. After some time Rāmānuja left for *Śrīrangam* to meet *Mahāpūrṇa*, who was the chief of *Yāmunācārya's* students.

At Madhurantakam *Rāmānuja* met *Mahāpūrṇa* and he was initiated by *Mahāpūrṇa* to the ascetic life. *Mahāpūrṇa* was also known as *Perianambi* who taught the Brahmasutras, the *Bhagavadgīta* and attracted *Rāmānuja* to the *Vaisnava* School of thought and offered him the five ceremonial rites ie, the *Pañcasamskāra*. He had four other teachers. They are *Goṣṭhipūrṇa* who taught the religious observances of the *Vaiṣṇavas;* Tirumalaiyandan who had

advised the *Tiruvaymoḷi* of *Śaṭhakopa;* then *Tiruvaraigapperumal* and the fourth one *Sriśailapūrṇa* or Tirumalai Nambi. *Rāmānuja defeated many scholars like Yajñamūrti*. He travelled all over the country preaching *Śrīvaiṣṇavism*. He went Karnataka and settled there. The jain king *Bittideva* was converted to the Vaiṣṇava system by Rāmānuja. After the demise of *Kulothunga*, the Chola king who ordered the persecution of Rāmānuja, he returned to *Śrīrangam*. Then he took over the possession of *Śrīrangam* temple. In 1137 A.D. Rāmānuja, passed away.

WORKS OF RĀMĀNUJA

Like Śankara, Rāmānuja also expounded and propagated his Philosophy by writing commentaries on the *Prasthānatraya*. *Prasthānatraya* consists of the three principal texts ie; the Upaniṣads, the Aphorisms or *Brahmasūtras* of Bādarāyaṇa and the Bhagavadgīta. In his commentary of the Brahmasūtras– *Śrībhāṣya* – *Rāmānuja* says that he had followed the *Vṛtti* of *Bodhāyana. Srībhāṣya* is a very beautiful exposition of the *Brahmasutras.* He had identified the Supreme Soul ie, the Brahman as *Visṇu* with all the auspicious qualities. *Bhakti* is the prominent factor in achieving salvation or mukti. It is said as Prapatti.

He has written *Vedarthasamgraha, Śrībhāṣya*, Vedāntadīpa vedāntasāra, Gītābhāṣya, Śaraṇāgatigadya,

Vaikuṇṭhagadya, *Śrīrangagadya* and *Nityagrantha*. The *Vedārtha Samgraha* has a very great position among the works of Viśiṣṭādvaita Philosophy. It is considered to be a commentary of the Upanisads. Some important passages of the *Vedas* and the various *Upaniṣads* are dealt with in. In Śrībhāṣya and in the Gītābhāṣya Rāmānuja criticises and opposes the arguments, mainly of Sankara's *Advaita* and also of Bhāskarācārya's *Bhedābheda* theory. In the Gītābhāṣya Ramanuja gave importance to the Gītārtha Samgraha of Yāmunācārya. In it, he elucidates all the auspicious qualities of Lord Śrīnārāyaṇa and his abode of Heaven. The doctrine of *Prapatti* is advocated in all the works of Rāmānuja. V.K.S.N. Raghavan, in his History of Viśiṣṭādvaita literatures, has classified the subject matter of *Vedārthasamgraha* in the following manner. (1) An exposition of Viśiṣṭavaida ; (2) The views of rival school; (3) Criticisms against the tenets of Advaita, quoting scriptural texts; examining this view (4) Criticism on Bhaskara's system; (5) Criticism on Yādavaprakāśa's school; (6) The Viśiṣṭādvaita exposition in detail (namely Tattva – Reality; *Hita* – means of attaining Brahman and *puruṣārtha* – Supreme goal of life). (7) Sources of knowledge; (8) Supremacy of Viṣṇu; (9) God as material and instrumental cause; (10) Criticism on *Mīmāmsa*; (11) Existence of the supreme abode (*Nityavibhūti*); and (12) The teachings of the Vedas.

Vedāntasāra and *Vedāntadīpa* are very brief commentaries on the Brahmasutras. Vedāntadīpa is devoted to the explanations of each sutra and *adhikaraṇa*. *Vedāntasāra* is meant for an aspirant having common intelligence. As the title indicates the *Gadyatraya* has three sections, viz. *Śaraṇāgatigadya, Śrīraṅgagadya* and Vaikuṇṭhagadya. In the *Śaraṇāgatigadya* the doctrine of the *Viśiṣṭādvaita* Philosophy is dealt with. The Śrīrangagadya is a very humble prayer to Lord *Raṅganātha* of *Śrirangam*. The *Vaikuṇṭhagadya* deals with the Supreme abode of Lord *Viṣṇu* ie. Vaikuṇṭha. It describes the heavenly abode of Viṣṇu with his attendants; such as the liberated souls enjoying the bliss along with the Lord.

The *Nityagrantha* can be called as a hand book to the *Vaiṣṇava* devotee, for the daily observances and for the proper worship of Lord Viṣṇu. Fifteen guidelines are given in that. Hence this book is also called Bhagavadārādhanāprayoga. Rāmānuja's Philosophy is a Philosophy as well as religious directory.

III. THE METAPHYSICS OF RAMANUJA PHILOSOPHY

Lord *Śrīnārāyaṇa* is the Supreme Soul and the very Principle of *Viśiṣṭādvaita*. Lord Viṣṇu is the '*amsī*' or *Prakārī*. The 'amśas' of *Viṣṇu* are '*Cit*' ie, individual Souls and '*acit*' the non-living objects of the World. The Lord prevails in all the living and non-living objects of the world

like a thread. All the auspicious qualities are attributed to Him. He is ommiscient, omnipresent, Omnipotent and the like. The Lord is said as *cinmaya*, *ānanda*, anādi, ananta, *satya*, *aparimeya*, *niratiśayānanta kalyāṇaguṇagaṇākāra* – etc. He is the bestower of all the boons to the devotee. The devotees are bestowed with all sorts of happiness enjoyable in this world and also they get almost an equal status in *Vaikuṇṭhaloka* where the liberated Souls are taken to. The devotees are released from all sorts of miseries. The Lord is always in union with his consort goddess Śrī or Lakṣmī. He takes the various incarnations according to his own will to safe guard Dharma and for protecting the good and destroying the evil. He is always praised and seeked by the devotees. He is all-present at each and everyone who really wants Him. He is the inner self of each and every object living or non living, of this Universe.

JĪVA OR INDIVIDUAL SOUL

The Jivas are eternal and numerous. Jivas are in the atomic form having innate knowledge. Its real nature is knowledge. The Jivas are dependents of the Supreme Soul. The individual souls are attributive of knowledge like that of the sun and its self-luminosity. This individual soul is called the 'Cit'. Both 'Cit' and 'acit' are depending upon the Supreme Soul. The souls are of three kinds – *baddha*, *mukta* and *nitya*. The nityaJīvas and *muktas* have their

abode in Vaikuṇṭha with the Supreme Soul. They enjoy a position almost equal to that of Lord Viṣṇu. The *baddhas* are bound to the painful worldly life. They according to their past deeds enter into the various beings and enjoy many lives, ie, countless births and rebirths.

The *nityas* are known as *nityasūris. Ananta, Garuḍa; Viṣvaksena* are all called *nityasūris*. They are the attendants to Viṣṇu in all his performances. Their knowledge is almost 'identical with that of' Lord *Viṣṇu*.

The muktas also dwell in the abode of the Lord. In the beginning they were only the bound souls. But later on by doing the good deeds they approach the God through the path of devotion ie, *bhakti* and its superior form, self surrender or *Prapatti*. So they are liberated and enhanced to the position of *Mukti*. Now they can experience and enjoy the very bliss together with the God and are able to perform the divine services to Him. Then the muktas become companions to the Nityasurins and all enjoy supreme bliss in the same level. Then there is no difference of level in their enjoyment of bliss.

The *baddhas* are numerous and they belong to the various creeds of living beings such as human beings, animals, birds etc. and this is owing to their past *karma*. By performing the righteous deeds and the consequences of their mingling with great persons they are able to reach the

state of Salvation. So we can see that the Philosophy of Ramānuja is a very lucid one. It can be followed by anyone who is very pious and sentient to God. But after enjoying the fruits of the good deeds they have to reach the *pṛthvi* and enjoy the results of their sinful deeds. And hence the saying-"*Kṣīṇe puṇye martyalokam viśanti*". When the bound souls are fortunate enough to perform *Bhaktiyoga* and *Prapatti* they are closely connected with the Supreme Bliss and they enjoy it along with the Nityasurins and the like. At the end they 'reach the grace of Lord and become the attendants of Lord Viṣṇu.

'ACIT' (MATTER)

The 'Acit' or '*acetana*' is divided into three entities. They are *Prakṛti; Śuddha-sattva* and *kāla*. The three guṇas – *Sattva*, rajas and *tamas* constitute the *Prakṛti*. According to the will of the Supreme God, Prakriti ' is transformed into the various realms of births and deaths. Prakṛti is the non-sentient matter and is known as *jaḍa*. Unlike the Jivas it is not self-luminous. In the course of creation it is transformed into the twenty four categories such as *mahattattva, ahamkāra,* the five subtle elements ie, *sabda,* sparśa, *rūpa, rasa, gandha,* and the gross elements ie, the pañca mahābhūtas etc. The five sense–organs the five motor organs and the mind are the resultants of *Sāttvikāhamkāra.*

The '*acetana tattva*' is of three types. Among the three, *Śuddha Sattva* is considered to be the second one. It is in the *Śrīvaikuṇṭha* and is called the *nityavibhūti.* It is the effulgent entity without consciousness and eternally endless. The *nityavibhūti* is helpful for the experience of Heavenly bliss of Lord *Nārāyaṇa*, the *nityasūrins* and the *muktajīvas.* The *Śuddhasattva* is the pure Sāttvika character and in it there is the least tint of rājasa and tāmasa character. The *Śuddhasattva* transforms into *aprākṛta-ākāśa*, aprākṛta vāyu *and the like.* Right from the Supreme bliss down to the abode of supreme all are made up of *Śuddhasattva.* Hence it is the cause of everlasting supreme bliss.

DHARMABHŪTAJÑĀNA

Dharmabhūtajñāna is self-luminant, *acetana* subject to sense organs and is all pervading. It is eternal to the Supreme Lord and Nityas.

KĀLA OR TIME

It is the third aspect of *acit.* It has not any proper form. It exists in all and every one of the world. It is divided into Kṣaṇa – (manent) Kāṣṭhā (minute) *Muhūrta* (one and a half of an hour) year, Yuga; Kalpa and the like. Time is considered to be eternal.

IV. MEANS OF VALID KNOWLEDGE

First of all the *Viśiṣṭādvaitins* classify *Padārthas* into two namely *Pramāṇa* and *Prameya*. *Pramāṇa* is the means valid knowledge. *Prameya* is that which is to be known through the help of these *Pramāṇas* . It is the real nature of the Supreme soul embodied and adorned with the 'Cit', 'acit' and all the auspicious qualities. The Instruments for valid knowledge, according to the *Viśiṣṭādvaitins* are three. They are perception or *pratyakṣa,* Inference or *anumāna* and thirdly Scripture or Śrutis. Scripture is the most important of all the *pramāṇas*. *Smṛtis* and *purāṇas* are also considered as valid means along with the scripture.

Inference is the knowledge derived from a general principle. A single instance suggests the general principle. Instances more than one helps one for the removal of doubts.

Comparison-upumāna, Implication–*arthāpatti* and subsumption – *sambhava* etc are included in inference.

V. CONCEPT OF MOKṢA

The *Viśiṣṭādvaitins* consider the whole world as real. They accept the importance of Bhakti. Bhakti is the sole cause of release or Mokṣa. Bhakti is the most important factor in the culmination of mokṣa. According to Śankara the real knowledge is supreme cause. To him

Karma and *Bhakti* have subsidiary place. They help the purification of mind. It is then in the purified mind the real knowledge is lighted. And to him knowledge itself is *mokṣa*. There is none other than knowledge ie, knower and the object of knowledge etc. The scripture is meaningful then – 'brahmavid brahmaiva bhavati;' '*aham brahmāsmi*' etc. But Rāmānuja does not accept that kind of *mukti*. To him the supreme soul *Nārāyaṇa* is always above all. He is the indweller of all the *cit* and *acit*. The God gives all sorts of pleasures and boons to his devotees according to the status of the devotee. The devotees are of four types. They are *Ārta*, Jijñāsu, *Arthārthī* and *Mumukṣu*. *Mumukṣu* is again classified as *Kaivalyapara* and *Mokṣapara*. The devotee is again divided into *ekāntī* and *Paramaikāntī*. All these categories stand in different degrees in their bhakti towards the God. Some seek only the worldly pleasures. The *Ekāntins* and *Paramaikāntins* are in a very high position. At the end of this worldly life they give up this body and enter into the abode of *Śrīvaikuṇṭha* where the Lord gives them heavenly bodies and all the pleasures equivalent to that of the Lord himself. In giving the heavenly boons also there is a degree of comparison between the devotees. Rāmānuja believes in *Mokṣa* or salvation. It must be the ultimate aim of each individual. For the attainment of *Mokṣa*, he assumes that Bhakti is essential. A true devotee or *Bhakta* can reach the goal very

well. He says that it is possible not by *Jñāna* and *Karma;* but by Bhakti. Some of the earlier Philosophers advocated that the three fold path of *Jñāna, Karma* and *Bhakti* one can make him self released from bondage. Śankara stated that *Jñāna* alone is the cause for *mokṣa.* He said that attaining real knowledge ie, Jñāna itself is *Mokṣa.* But Rāmānuja refutes this theory. *Jñāna* is the knowledge experienced in the Scriptures. By *Dhyāna* and *Nididhyāsana* one can contemplate the knowledge. This knowledge and *Karma* enables one to purify his mind. In the pure mind the real Bhakti towards the God springs out. According to Rāmānuja Bhakti is man's reaching out towards a fuller knowledge of God. For that he adopted a series of preparations. They are *Viveka* or descrimination of food, *Vimoka* – freedom from all else and longing for God, *abhyāsa* – continuous thinking of God, *Kriyā* doing good for others, *Kalyāṇa*–wishing well to all; *satyam-truthfulness, ārjavam*–integrity, *dayā*-compassion; *ahimsā-non-violence;* dāna-charity, *anavasāda*- cheerfulness and hope. To him bhakti is not mere emotionalism. It is the training of mind and intellect. Bhakti is considered to be loving of God with full-hearted surrender. *Bhakti* and *Mokṣa* are related. It is the whole-hearted rendering and service to God. The higher state of *Bhakti* is called *prapatti.* It is the complete surrender to God. Rāmānuja in his introduction to the *Bhagavagītābhāṣya* enumerates six-

factors to prapatti: they are (1) *Ānukūlyasya samkalpa ie,* acquisition of qualities which would make one a fit offering to God. (2) *Prātikūlyasya varjanam* – avoidence of conduct not acceptable to God; (3) *Rakṣipyatīti Viśvāsaḥ* – the faith that God should protect him. (4) *Goptṛtvavaraṇam* – appeal for protection. (5) *Kārpaṇyam* a feeling of one's own littleness and (6) *Ātmasamarpaṇam* – absolute surrender[1].

VI CONCEPT OF GOD

Rāmānuja has a clear vision of God. He has put a very high position to the Absolute Self. He has personified God with all the auspicious qualities. The Lord and world has a *Prakāra Prakāribhāva*. It is said that "*cidacidviśiṣṭam Brahma Nārāyaṇa śabdenābhidhīyate*". There must be interaction between the pluralities of the world and it must be done only through a common bond of unity and interdependence. Rāmānuja's God is not an impassive absolute looking down to us from the heights of heaven, but joins us in our experiences of life. He shares our ends and works for the upbuilding of the world'[2]. According to Rāmānuja, the God has His own form. Rāmānuja frequently and incidentally describes the qualities of the God. He finds happiness in narrating the Godly beauty,

---

* Dr. S. Radhakrishnan – Indian Philosophy. Vol. II pp 705-6.

[2] Ibid – p. 689.

love, mercy and the like. In the Bhagavad-gītā commentary it is said that the emancipated souls attain Community of characteristics with the God. Bhakti is considered as the most important factor in order to attain Mokṣa. In the Bhagavadgītā, Lord Kṛṣṇa aimed at teaching the means of attaining the God; ie, devotion to God and the importance of meditation. It is described through out the Gita in different ways and at different contexts. The God and his divine qualities are explained by Rāmānuja with full delight. Rāmānuja advocates the worship of the God in temples and it is also considered as a part of devotion. The God Himself says that He must be very happy even if a devotee has offered Him a leaf, flower, drop of water with whole-hearted devotion. The God is said to be the Preceptor, Care-taker, Indweller, friend servant etc.

In Viśiṣṭādvaita two types of release is discussed. One is *Mokṣa* and other *Kaivalya*. *Kaivalya* is considered as the superior form of mokṣa. The one who has attained *Kaivalya* never returns to samsāra.

Rāmānuja's concept of Mokṣa is not the same as that Śankara. According to Śankara there is no difference between the supreme spirit Brahman and the individual spirit Jīva. There is only one entity, viz, Brahman. It is bliss; It is knowledge. It is beginningless and endless. But at the same time in the state of release also the Vśiṣṭādvaitins

accept the difference between *Paramātma* ie, Lord *Vishnu* and the individual souls. The individual souls also differ from one another. Though the released soul enters into the realm of *Vaikuṇṭha* where the Lord with his consort Laksmi and other attendants like *Ananta, Garuḍa, Viṣvaksena* etc. stay, should enjoy all heavenly experiences which are similar to that of Lord Viṣṇu, but not the same. They have no right in the creation of the world. It is meant for the supreme Soul only. Entering into the abode of Viṣṇu, the Jīvas assume the heavenly bodies. There also they have feelings and desires. And as a result they will become perfect selves and form the adjective of the Absolute.

CONCLUSION

Rāmānuja's theory of Vśiṣṭādvaita is derived from the *Vaiṣṇava* cult of theism. According to this Philosophy there is a qualified unity. The very same word *Viśiṣṭādvaiata* originated from this. The supreme God Nārāyaṇa is a qualified one. Nārāyaṇa is Brahman. He is adorned with '*Cit*' ie, the Jiva or sentient and '*acit*' - the insentient or non-living. This concept is easily understandable to the devotee. According to the *Viśiṣṭādvaitins* the Lord, the Jīvas and world has the *Prakāra Prakāribhāva*; Viśeṣaṇa Vśeṣyabhāva, amśāmśibhāva, etc.

The qualitative form attributed to the Supreme Soul is very much appealing to a common devotee. The common individual always wants a support from the supreme impersonal power. Though it is a concept only it is very powerful. The individual is always conscious of the indweller and he has a certain amount of faith in it. It is this feeling that *Īśvara* is always looking to the deeds and thoughts of the individual which leads humanity in a restricted and humane path.

The philosophy of Rāmānuja is complete surrender to God. One must perform his duties without consideration for its fruits or result. The devotee always thinks and does for favour of the Supreme. *Upāsana* is the observances directed by the Philosopher for the followers. They must serve the God with mind and spirit. They must keep physical as well as mental purity.

REVIEW

SCIENCE TEXTS IN SANSKRIT IN THE MANUSCRIPTS REPOSITORIES OF KERALA AND TAMILNADU

Compiled and edited by Porf. K.V. Sarma,
Published by Rashtriya Sanskrit Sansthan,
New Delhi 2002, Rs.200/- pp.240.

This is an outstanding work authored by a reputed scholar. The author of this book Prof. K.V.Sarma is a veteran both in the field of Sanskrit and in the field of Manuscriptology. His vast experience in the publication of several manuscripts, especially on technical subjects, makes him the most appropriate person for undertaking the study of Science texts. The present work is the result of an intensive Project work undertaken by Prof. Sarma on the Science Texts in Sanskrit Manuscripts Repositories of Kerala and Tamilnadu. He, along with his Project Assistants had visited almost all manuscripts repositories of these two states. In most cases, while doing the field work the author had to classify and label each and every manuscript found in the repositories surveyed. This needs a thorough scrutiny of all the manuscripts and is really a Herculean task. The author successfully carried out this

difficult job within a short period of two years. In the preparation of the present work, he has also utilised all the available published Catalogues and Indices of manuscripts. Through a thorough scrutiny in 400 manuscripts repositories of Kerala and Tamilnadu, Prof. Sarma has identified 3473 Science texts among 12244 science manuscripts.

In the Introduction the number of manuscripts in each subject, the number of texts and the number of works edited are given in a tabular form. It also furnishes a brief description about the types of science manuscripts found in Kerala and Tamilnadu regions. The methodology evolved by Prof. Sarma is suitable enough for this type of survey not alone for India but also for any country. After the Introduction, Manuscripts Repositories surveyed in Kerala and Tamilnadu are enlisted. The first column gives the serial number, second column the place, third one the repository and the fourth the number of science manuscripts in each repository. Then abbreviations of manuscripts, lists and catalogues utilised for the study are provided. The Sanskrit manuscripts on science are given under eight sections. Viz., 1. Astronomy and Mathematics 2. Astrology 3. Medicine 4. Veterinary Science 5. Chemistry 6. Physics – Music theory 7. Botany : Agriculture 8. Architecture. An author index arranged according to Sanskrit alphabet is given at the end.

This commendable work on Science Manuscripts by a well known scholar like Prof. K.V. Sarma is a valuable contribution to the field of Indology. This work is most useful for those who are engaged in research on the Indian contributions to the world of Science. The exhaustive list of Sanskrit manuscripts and also the Author Index given in this work are of immense value for researchers. In short, the book "Science Texts in Sanskrit in the Manuscripts Repositories of Kerala and Tamilnadu" is most essential for those who are engaged in the study of manuscripts.

P. VISALAKSHY

JOURNAL OF MANUSCRIPT STUDIES

Journal of research devoted to publishing ancient works and research papers. Edited, Printed and Published by Dr. P. Visalakshy, Reader in Charge, Oriental Research Institute and Manuscripts Library, Reg. No. 14-1/AL 83 dated 18.3.83. Published yearly. Price Rs. 25/- . All correspondence should be addressed to the Reader in Charge, Oriental Research Institute and Manuscripts Library, University of Kerala, Kariavattom, Thiruvanthapuram- 695 581.